

Дял IV

Отговорници

Задоволете всичките си честолюбия, но, преди всичко, услужете на народа“.

Danton. Homme d'etat par D-r Robinel.

Ние засягаме личността и държавника само като действаща ръководна сила през балканската война. Разсъжденията в дадените характеристики са само доразвиване на нашите основни мисли за причините на народното нещастие. Ако ние разглеждаме толкова подробно политическото изкуство на лицата и направените грешки през първата война – то е, защото сме убедени, че с по-голямо умение и с повече характер катастрофата можеше да бъде отстранена.

1. Иван Евстратиев Гешов

Колкото една политика е сложена на риск и е минирана от повече страни, толкова нейните ръководители са наклонни да обясняват неуспеха ѝ с по-малко причини. Препятствията, които трябва да преодолее една такава политика, са много; несполуките ѝ могат да се забележат още от начало. Но ако по изключение неуспехът настъпи в една от последните нейни фази, неговото обяснение бива извънредно просто... тя е пропаднала поради една единствена причина.

Политиката на големия риск има и голям недостатък да бъде политика на необозримите, безкрайни илюзии. Психологически това е напълно обяснимо: понеже всичко се слага на една щастлива карта, очаква се извънредно много. Позволено е, ако унесеният в непостижими бленувания не може да съзре източника на неуспеха. Потеглил да завладява Берлин, Наполеон III не видя, че Седан беше много по-близо. Погромът за него си остана фалшивата телеграма на Бисмарк, пратена от Емс, а не неговото двадесетгодишно некадърно управление.

Иван Евстратиев Гешов е най-видната фигура в събитията през 1912-1913 година. Министър-председател при изготвянето и сключването на балканския съюз, ръководител на политиката през най-важните събития, създадени от него, той напуща внезапно властта, когато приближаваше да

привърши, да жъне плодовете. И само половин месец след това се разразява пълна катастрофа: армията ни е разпиляна, държавата нападната от войските на всички съседи – капитулация пълна, безрезервна. На що се дължи този печален завършек на една политика, тъй шумно прогласена? Носи ли министър Гешов отговорност за нейния погром, когато вече не беше министър?

Ив. Ев. Гешов сложи пред балканските народи една обща, голяма задача – безспорно морално велика – премахването на турското робство. Но не включваше ли неговата политика една голяма опасност, от която до погрома можеше да остане малко? Той беше отначало за автономията на Македония, като убеждаваше всички да вложат едно напълно безкористно отношение към целите на войната, но бърже – неочаквано, може би и за самия него, той се приспособи към гледището на другите държави – делбата. Тази делба министър Гешов сам започна да проповядва и да я налага най-енергично, очаквайки, че ще вземе по-голямата част от нея. Той не допуска, че планът му може да се катурне от многобройните препятствия. А условия за такива създадоха още от начало: бяха допуснати много елементи за разстройство на съюзническите, съседски отношения.

Всички усилия, които направи министър Гешов, за да намери идеалната гранична линия, която да задоволи разума и да осигури искреното сътрудничество – пропаднаха. Двете съседни държави, които говорят, че прилагат едно благородно човешко начало, не могат да приложат своя собствен принцип. Делбата трябваше да бъде искрена, пълна. Тя трябва да отстрани предварително всякакви недоразумения. Особено когато те ще се разрешават не със съд, но – с кръвта на хиляди човеци. Ако дребните подробности за подялбата не могат да се предвидят, не можеха да се изоставят и едрите нейни линии. Турция не се състоеше само от Македония, с нейната спорна зона и с политическите интриги, които неволно се вложиха в нея.

Ако целта на войната беше изгонването на турците от Европа, нямаше защо да се премълчава кому ще принадлежи Тракия. Един неоправдан политически идеализъм е вратата на министър Гешов, че съюзниците ще ни дадат тракийския чернозем – само заради големите наши жертви през войната – без да искат да засегнат нашите права в Македония. Стремежът да достигнат своите крайни териториални претенции е поличавал във всички още отначалото и се е засилвал още повече от голямата непълнота на договора. И още първите дни подготвят на министър-председателя големи изненади: Албания, заплашванията на съюзниците, нервността на Румъния, пакостните военни операции на един главнокомандващ, капризите на когото бяха догми в управлението.

Попаднал веднага в една опасна атмосфера на натиск, изнудвания и внушения, министър Гешов започва да се губи в съвети, претенции и в патриотарска какофония. Разделен в себе си по средствата за довършването на войната, неговият кабинет почна също да се люлее от най-проти-

воположни идеи и настроения. Началото на военния поход срещу Турция представляваше триумф на балканско съгласие, доколкото това се изразяваше във външните ефекти от успехите на съюзното оръжие. Под блестящото покривало на това братство се редактираха вече ноти на недоволство със сподавен гръм и трясък.

Министър Гешов схвана веднага трудността на усвоената метода, явните и скрити опасности, които тя съдържа. Спорна зона и арбитражи, бездоговорни отношения и компенсации – това само насърчаваше потайната мисъл на тия, които не желяеха да се бият, но – да овладеят и окупираят. Нашият министър вярваше обаче, че сложеният подпис е свещен скрижал, че и при борбите за земи, за богатства, трябва да има морал. Голям книжовник и виден деятел от предосвободителната епоха, той познаваше историята на нашите съседи и техните големи аспирации. Но той допусна, че пред голямото бъдеще, което се разкрива, те са еволюирали много бърже и ще се покажат честни другари – джентълмени. От хубавия дял и от щастливата война той се увлече до степен, щото не даде внимание на сериозните предупреждения, че съседът не мисли да изпълнява договора. Той не се спре на пътя, по който искаше да тръгва, за да разгледа спора, вече възникнал и ясно оформен. Навярно щеше веднага да се запита сериозно: може ли да се обяви война с несигурен съюзник?

След сключването на балканския съюз, в едно от своите различни настроения, Фердинанд подава на своя министър-председател една конвенция. За да запази напълно своето достойнство, навярно, да не омаловажи държавната тайна, той не му проговорва нищо. Кой и защо е сключвал този договор между Русия и България, не са ли настъпили политически промени, които са го изменили, по това не се произнася ни дума между двете лица, които ще водят войната. Когато монархът не благоволява да говори, куртоазията на българския министър повелява да пази и той пълно мълчание.

Неполучил разяснение от нейния коронован автор, който обгръща подадената книга с голяма мистерия – министър-председателят е обсъждал конвенцията отвлечено, по принцип: към нея няма приложени никакви други документи, които я обезсилват, тя не е свързана с определени събития; нейният срок не е изтекъл, следователно – тя е в сила. Министърът на финансите – на когото единствено министър Гешев доверява този документ – сложен под два секрета – намира, че от юридическа гледна точка не му липсва абсолютно нищо. Царят продължава да бъде загадъчен, министър Теодоров тълкува, министър Гешов разсъждава и приема, че конвенцията е наистина една сила, с която може да се защити тилът на България.

Като се отстрани особената сценичност, при която министър-председателят се запознава с договора, мъчно може да се приеме, че той не е знаел нищо за отдавнашната тиха и невзрачна негова смърт, когато е слагал върху му половината от защитата на своята държава. Всички бивши министъри-председатели, министри на външните работи и военни минис-

три; много обикновени общественици са знаели, че конвенцията няма значение, понеже България се е отказала да изпълни своите задължения. Споразумението, направено преди десет години, единствено по молбата на България – пропада наскоро, понеже след минаването на опасностите, тя го е намерила неизгодно.

Балканският договор се сключва при руско съдействие, преговорите траяха дълго време. Румъния не влезе в балканския съюз, следователно не можеше да се не повдигне въпроса за нейното бъдеще поведение и за невалидността на конвенцията. – По-късно се водиха продължителни разговори между България и Румъния и последната пък отказа да участва в балканския съюз. Тя ни съобщи много пъти, че не ще остане спокойна при разширението на България, ще се намеси във войната. Не е могло да не се повдигне и тогава въпроса: кой ще пази нашия тил в такъв случай; не е ли в сила конвенцията с Русия? Главните лица в подготовката на войната бяха министър Гешов и д-р Данев. Последният е сключвал конвенцията като министър-председател. Той знаеше нейния произход, задачата ѝ, също и причините, по които тя се яви на света полумъртва. Министър Гешов не е имал по-посветен съветник във въпроса, който беше длъжен основно да знае.

Когато настъпва едно движение, което искаше да създаде психологическите предпоставки за война, Русия съветваше най-енергично България да остане спокойна. Над всички свои аргументи, поставяше един, който тя считаше за най-убедителен, най-решаващ: опасността, която грози нашата държава от страна на Румъния. Много пъти Русия повтори това предупреждение: а) на нашия пълномощен министър в Петербург; б) на председателя на камарата, който пропагандираше войната в странство; в) на нашите официални лица, които се срещаха с руските държавници; г) чрез своя посланик в София. Каза ни се: тилът на България е съвсем открит; Русия не може, не е в състояние да ни помогне. Не само защото не е готова за военни тревоги, но и защото не е задължена за това формално.

На 30 август 1912 г. френският министър на външните работи (№ 839) съобщава на нашето правителство: „Ако воювате, трябва да се предполага, че Румъния, по свои съображения, няма да бъде доволна от това и може би ще предприеме някоя военна акция срещу България“. На 4 септември Сазонов отново предупреждава чрез нашия пълномощен министър (№ 564) правителството: „Говорих по-рано с г. Данев, казвам го и на вас, че при опасност от страна на Румъния, не можем ви защити. Вие мислите да купите Румъния. Добре, купете я. Дайте ѝ Добруджа, дайте ѝ Силистра и Варна, тя ще мирува“. Председателят на камарата също съобщава, че „руските официални власти му казали, че договорът от 1902 година не може да застави Русия да защити България с военна помощ“.

В 1912 година, когато ходих в Ливадия, Сазонов ми каза: „При една война вашият гърб не е запазен“. Аз му казах: „Вие няма ли да ни защитите?“ Той отговори: „Колкото можем дипломатически. Ако Румъния не се поддаде на дипломатически въздействия, рискът за вас остава голям: самото намесване на Румъния срещу вас ще бъде едно доказателство, че зад нея стои целият средноевропейски блок. Да ви защитим, значи да предизвикаме една конфлаграция в Европа. А това не желаем“. Сазонов развива тия свои мисли на много пъти.

Не е възможно по-честно и по-категорично предупреждение, по-ясно заявление за несъществуването на договор между двете държави и по-точно указание за линията, до която може да стигне руското застъпничество при един наш спор. Единствен министър Гешов счита конвенцията в сила и прави основен стълб на своята политика. Той я разглежда само формално. И като отстранява с едно умозаключение всички политически мотиви, които са я унищожили, доказва на Русия, че е длъжна да защитава при всички обстоятелства тила на България. В продължение на шест месеца той отправя със същата цел ред изложения в Петербург и след като вижда, че писмените аргументи не влияят, изпраща и министъра на финансите на самото място. Сазонов му отговаря: „Питайте царя, Паприков, Малинов, Данев... Конвенцията не е в сила, но вината е единствено ваша.“ Понеже царят още не говори, Теодоров заминава за Лондон, където д-р Данев му отговаря: „От договора се е отказал царят, когато е бил в Петербург, понеже русите не му обещаха Солун“.

Защо трябваше да се дири д-р Данев в Лондон, откъде този лунатизъм? Министър Гешов обсъждаше непрекъснато с председателя на камарата трудностите, които Румъния постоянно създава, нима той не го е помолил по-рано да му разгадае тази енигма? „Когато царят ми даде да прочета конвенцията – обяснява пред парламентарната комисия Ив. Гешов – той не ми каза нищо, също Данев не ми съобщи разговора си със Сазонов“. Да, всички мълчат – замислени, важни, напълно протоколярни. Всеки дава изглед, че пази в себе си по една голяма държавна тайна. И когато се опитват да строят печата, за да видят какво е тя всъщност, откриват вътре усмихната своята собствена глупост.

Предупрежденията на Русия още преди войната са разкрили на министър Гешов същинското политическо значение на конвенцията. Ако той не е искал да я анализира сериозно, то е, за да не намери в себе си нови и достатъчни аргументи срещу своя възлюблен вече план да воюва. И когато усложненията от север настъпват, той се връща наново към една книга, за да се чуди над нея повече, отколкото е нашето удивление, че министър Гешов я е смятал чародеен талисман за лекуване на политическа безпомощност.

Предисторията на балканския съюз показваше несигурността на сръбската помощ срещу едно румънско нападение. Ред условия можеха да насърчат румънската агресивност. Първата задача беше подсигуриването от тази голяма опасност. Ако той не ѝ даде необходимото значение, то е защото опростяваше най-сложните политически положения с едно аристократическо пренебрежение. Ред години съглашенската дипломатия работеше трескаво за откъсването на Италия и Румъния от Централния съюз, която дейност създаваше шум и разисквания в неговите парламенти. Желанията на Румъния бяха за Антантата едно сериозно изпитание. При борбите двете групировки да осигурят тази държава, тезата на България в един спор с Румъния беше предварително загубена. министър Гешов ос-

тави тази завистлива държава абсолютно свободна да определя политиката си изключително от степента на нашите политически затруднения. Той не си постави още от начало въпроса: какво би платил за неутралитета или за една нейна помощ, ако от такава се окаже нужда и ако можеше да се получи?

Осигуряването на едно благосклонно румънско поведение доминираше в известен смисъл над всички останали въпроси; защото без него ние не бихме започнали войната, освен ако искахме да я проиграем. Министър Гешов тръгна на изток с една рядка самоувереност, като остави защитата на България от север на една фиктивна сила. Обяснението за това ще дирим в непреодолимата суетност да разгромим Турция, за да създадем историческа епоха или в едно решение, командвано от други сили, които искаха и наложиха при всички условия войната.

Политически делото на министър Гешов се явяваше амалгама от три илюзии: 1) че войната ще се свърши бързо и блестящо; 2) че подялбата ще мине спокойно и той ще получи три четвърти от нея; 3) че Румъния ще бъде уважавана от Русия, която не ще се застъпи за един член от неприятелска групировка. Никъде безгрижието на една политика не прозира тъй ясно, отколкото тука, когато се тръгва срещу най-големите бури съвсем незащитен.

На предупреждението за опасността от Румъния министър Гешов не погледна със сериозност, понеже им придаде един ограничен смисъл – като обикновена жажда за земя. Свличането на Румъния – по нашата територия – към морето, което съставляваше основно начало в нейната политика; нейният страх от нашето разширение, което именно предизвикваше онази нервност, която даже тегляше ръката ѝ към оръжие, се разглежда без широк поглед. Така се обяснява, че когато министър Гешов е искал в коронния съвет да стовари върху представителите на армията отговорността за предстоящите отстъпки на Румъния, той не е могъл правилно да ги ориентира, като им е говорил за една дребна румънска компенсация. Задачите, които Румъния си постави чрез кризата, която тя създаде и която грозеше да вземе европейски характер, бяха несравнено по-големи, отколкото добиването на един български град – или даже на една област. министър Гешов взимаше към румънските искания само едно морално отношение, посрещаше ги главно с гнева на обикновения българин, което му попречи да ги обхване с прозрението на държавник – в цялата тяхна съдбовност.

При един договор със Сърбия, който тя отхвърли още преди обявяването на войната; при една конвенция за осигуряване на тила на България, която с подписването ѝ беше престанала да съществува, министър Гешов се гарантира от втория съюзник по един още по-странен начин: не сключи никакъв договор с него. Като е виждал, че принципът за делбата на завоюваните земи предварително ще пропадне, министър Гешов е намерил, че бездоговорното отношение с Гърция по-добре осигурява интересите на

нашата държава. Това е един метод, пълен с опасни заблуждения и с взаимни измами. За да не пропадне обявяването на войната, министър Гешов предпочете да предостави на войските да теглят бъдещата гранична линия. Оттука се яви онова надпреварване на съюзническите армии да прекосяват възможно повече турска земя, за да се доказва чрез това, че са водили война за нея; оттук и неверните съобщения понякога, че една област или един град са паднали смирено пред стъпите на царя. А след като се установи, че това били „стъпите на краля“, че там са влезли най-първо други съюзнически войски, министър Гешов да дири други аргументи, за да доказва, че влизането на едни войски първи в един град (Солун, напр.) още не дава право на владение (№ 1966).

„Земята, която заема сега гръцката войска, е заемана по-рано от наши войски. Това вандалско нахлуване в наши райони ви е известно“. (№ 4396; 11.V; телеграма на помощник-главнокомандващия до министър-председателя). Така разграничаваше армията зоните между Гърция и България, без да се интересуваше от критериумите на министър Гешова: дадени жертви, население, отношението между владените земи в миналото – изобщо от неговата логаритмична задача.

Така се тръгва без всякакъв компас към една съдба, очевидно опасна. Оставят се отворени всички врати на държавната сграда, та дано това, което не можем по план да добием, щастливият случай сам да вкара вътре.

Гърците заявиха не един път: „Имайте каквито искате принципи, но ни явете къде върви линията, която ни предлагате“¹⁾. Какъв е бил отговорът? – Никакъв. Или: „Исканията ви са много прекалени“. Причината за подобни отговори? – Солун. Би се помислило, че министър Гешов, който оценяваше голямото стопанско значение на Кавала, е схванал затрудненията, които би създал този град за гръцко-българските отношения и ще освободи политиката си от една илюзия. Че след като се направиха някои грешки в командването, бяха оттеглени известни части от техните истински обекти, дадоха им се други насоки, за да могат да овладеят първи Солун, поне в политиката ще изчезне този спорт, очевидно безполезен. министър Гешов също се спаси по-рано от един предразсъдък, който погълна безполезно много време на нашата дипломатическа служба. На 9 ноември, при деликатното ни положение към съюзните и по-големите държави, създадено от неуспеха на Чаталджа, министър Гешов телеграфира (№ 2062) на царя: „Не е възможно да се споразумеем сега с Гърция, понеже тя иска Солун.“

В края на своето управление, защото чувстваше отговорността си за бездоговорното положение или поради очевидната невъзможност да имаме града, той еволюира. Но това си остана само едно лично убеждение, един логически изход от фактите, които му даваше международното положение. Той не го доведе до положителна, творческа идея. Отстранил Солун като препятствие за едно гръцко-българско споразумение, министър

---

¹⁾ Т. Теодоров (протокол на парламентарната комисия, стр. 137)

Гешов не преодоля своята пасивна, рефлексивна природа, та да осъществи, да наложи това, което вярваше за единствено полезно. За него извън-договорните искания на Сърбия са резултат на нашата неотстъпчивост към Гърция. Те се бяха появили впрочем много по-рано. Но приел, че главно този град споява Белград с Атина, министър Гешов остана само със своето убеждение, а не предоврати със силата, която имаше един министър-председател – изолирването на България, което според него се явяваше вече много лесно.

До деня на своята оставка той нито прие, нито предложи една гранична линия. Отказа се от това, което беше суверенно дело на политиката, прехвърли го на войската и остана със своите отвлечени формули. Тяхната полза никой не оцени, защото не ги видя било като практическо дело на самия министър, било като директиви до неговите дипломати. От Гърция той не премахна пълната неизвестност, не се постара да разсее убеждението ѝ, че всеки ден може да я постави пред един ултиматум. Той не създаде условията за една спокойна размяна на мисли, не ѝ посочи увереността на нашите претенции, сложени на една делова основа. Решението можеше да се отлага. Утрешният ден според поверието на министър Гешов може би щеше да го донесе най-после. Но много зависеше от тона и от отношенията, при които се развива спорът.

Вместо да отхвърля с несвойствена нему нервност съвета на своя министър в Атина, че трябва да се слезе вече от задоблачните сфери, да се не създават постоянно кризи в гръцко-българските отношения, да се изостави печатната гърмотевица, която възпламенява общественото мнение в двете държави, министър Гешов трябваше да му даде сам един пример, как службата на политика не е да предизвика. И с едно напътствие, което би възбудило надежди, би премахнало в Гърция непрестанната тревога или я отклонило от грижата да застрахова интересите си по друга посока, да му посочи същевременно, че един дипломат няма причини да настройва съседи си срещу своята държава.

„Заявих на сръбския пълномощен министър: „Сърбия има всичкия интерес да пази балканския съюз, защото едно споразумение между нас и Австрия значи заличването на Сърбия от картата на Европа“. (Телеграма на атинския пълномощен министър, № 311 от 19 април до министра на външните работи).

Министър Гешов не вдигна глас нито върху развличането отговора на везира, което създаде Фердинанд, не протестира и срещу чаталджанското нападение. Не поради протоколярни форми, от куртоазия, но защото не намери за това в себе си нравствено оправдание. Сам той или неговият кабинет не е бил против завладяването на последните турски укрепления. Политическата цел на министър Гешов отиваше по-далеч от Чаталджа, което посочиха и преговорите, които започнаха след две седмици. Граничната линия, която той предложи, която поддържаше и в април 1913 година, показва, че след Люлебургас, обектът на нашия министър-председател

фантастично порасна. Родосто не беше само суета на опития от лаври, главнокомандващ, този град и земите около му образуват траен елемент от политиката на министър Гешов. Той не изостави този град и след като мнозина се отказаха от него.

Военните операции не са само едно техническо дело, тъй откъснати и затворени, че да не смее да надникне в тях и един министър-председател. От момента, когато противникът е сразен, стои безпомощен, с пречупена воля – политикът е, който заема първата линия и поставя своите условия. И, ако след сломяването турската войска на нейната централна позиция, след изтощението на нашата армия, министър Гешов желаше да каже с предложението за мир в ръка, своята дума на командването, това щеше да бъде не само нормално, то бе единственото, което той трябваше да извърши. Противникът сам спира войната и се моли. Ако задачата на министър Гешов беше по-скромна, тя бе вече разрешена.

Всичко, което последва след това: нервния, бурен спор между отговорни и неотговорни среди, какво да се иска от Турция; извънредно тежките условия за примирие, за да прикрие вътрешното смущение с една външна, изкуствена поза; изявленията, че Европа ще наблюдава в най-близко време новото настъпление на съединените съюзнически армии, пред които не ще устоят и най-модерните укрепления; лекомисления валс със смърта, който министър-председателят предложи на Фердинанда отново да аранжира, отговаря на особеното състояние, на една политическа безизходност, за която сам министър Гешов вътрешно се чувстваше отговорен.

Много късно, пред зиналата паст на връхлетялата катастрофа, Ив. Евстр. Гешов дири оправдания – „че той водил преговори за мир, а те... там нападали Чаталджа“. Той не е отговорен за тази операция дотолкова, доколкото не я е посъветвал като средство за улеснение на неговата политика; доколкото не се е намесил в спора между една колебаеща се главна квартира и безотговорния главнокомандващ.

Но от деня, когато молбата на Турция за мир пада над министерския съвет като откровение на небето, до нападението минават пет дни и министър Гешов знае: 1) че Фердинанд е в главната квартира; 2) че той беше недоволен от „бавното“ движение на войските; 3) че той не стои там само да се съвещава със своите генерали по предложението на Турция. В този върховен час България няма политик, който да каже това, което трябваше да се заповяда, без оглед дали ще го чуят големите и малки монарси в главната квартира. министър Гешов трябваше да знае също, че сериозните умове в нея се силно колебаят. И с енергичното застъпване на тяхното гледище атаката, може би, щеше да се избегне. В този важен час политическият фактор – който можеше да прецени най-добре цялата европейска обстановка и положението на своята страна, да отдели преходното увлечение на командира от полезното решение на управника – съзнателно изчезна от своя пост. Може би, защото и той е чувствал своето

безсилие, което ни признава след няколко години¹⁾). Чаталджанското дело на Фердинанд министър Гешов не прецени като своеволие, извънредно вредно за неговата политика. Отношението между двата фактора продължиха да бъдат такива на тънка, чисто европейска учтивост, телеграмите и след поражението, бяха със същия изискан тон и стил, докато министър Гешов сам, по своя инициатива, разреши на Фердинанд да опита отново своето военно щастие пред гробницата на хилядите, безцелно дадени жертви.

„В министерския съвет се допускаше от някои възможността, че ние можем да влезем в Цариград, за да диктуваме там мира, без да вземат те пред вид пагубността от едно наше влизане в Цариград²⁾). Операцията е била известна, тя се е обсъждала от кабинета и след предложението на Турция за мир. Министър Гешов не е реагирал енергично в очертана посока. Чакал е спокойно отговора на царя и не е предупредил командването, че една атака и едно евентуално настъпление на войските зад Чаталджа ще създадат затруднения на неговата политика. Безстрастното наблюдаване на това, което се организираше няколко дни при Чаталджа, придружено даже с известно любопитство се е дължало освен на покриването възгледите на шефа на командването се тия на шефа на кабинета и на силното въздействие над министър Гешов от по-експанзивните негови колеги.

Страхът от отговорност, когато трябва да се поемат задължения, парализира изцяло решенията на министър-председателя. В министерския съвет при даването на директиви или в срещи с дипломати, той показва едно въздържание, което затруднява всяко решение. Д-р Данев е изпратен в Букурещ без инструкции, в Лондон – също, оставен е там месец без всякакви указания. Когато той намира, че трябва да се отстъпи нещо на Румъния, министър-председателят дълго време замълчава; когато д-р Данев счита, че направените най-първо отстъпки са нищожни, министър Гешов му съобщава (№ 2440), че той и министерският съвет не могат да отстъпват, но ако д-р Данев мисли, че трябва да се додаде, нека сам реши това.

„Не само само трябваше да имам определен мандат да преговарям с Румъния, казва д-р Данев пред парламентарната анкетна комисия, но при първото ми срещане с румънските делегати трябваше да ми кажат точно: ето до къде можем да отстъпим“.

Особеното си положение като делегат д-р Данев е отчертал пред същата комисия в XX заседание, 9.IV – 915 год.: без всякакви наставления, той е действал на своя глава, явявал се непрестанно с лични мнения, което създавало големи бури в Румъния.

---

¹⁾ „Но и да бяхме забранили атаката, те нямаше да ни послушат“. (Ив. Ев. Гешов „Престъпно безумие“, стр. 36

²⁾ Протоколи Нар. събрание XVII, I извънр. сесия, кн. 1 стр. 692; реч на Т. Теодоров.

Когато Неклюдов съветва министър-председателя към едни скромни отстъпки, той му съобщава, че ще подаде оставката на правителството, даже ще съветва короната за един кабинет от... генерали¹⁾.

Когато пълномощните министри в Атина или в Букурещ – след дълги очаквания, запитват своя шеф какво да отговарят на непрекъснатите и настоятелни въпроси, които съответните правителства слагат, отговорите които те получават, много често биват: „Ще се почака отговора на г-н Данев, връщането на г-н Теодоров“; „не ги окуражавайте“, или: „Направете една далечна алузия за..., но като ваше лично мнение“. Обяснима е тази психология, защото министър Гешов беше заставен да отстъпи в едно и също време на четири посоки, когато той не искаше да отстъпи нито на една.

Този негов страх и тази негова колебливост се предават и в министерските съвети, които председателства. Там се разисква извънредно много, спори се с цели заседания, но не се установява нищо. Един предлага да се дадат на Румъния няколко поляни, без всякакво населено място; други – някои острови в Бяло море – навярно за база на нейната бъдеща военна флота; трети – манастири за опрощение на душата ѝ, закъдето ни изнудва; а четвърти е готов да ѝ даде земи от Тимок, в случай че ги отнемат от Сърбия при една междусъюзническа война. Един казва да, друг – не, мнозина мълчат. Обещавано е на Румъния митнически съюз, при всичко че почти никой не ѝ е вярвал. Те не са вярвали на нея, както други в искреността на Сърбия или Гърция, а трети са подозирали всичките балкански държави. В този гмеж от мнения или по-точно противоречия, министър-председателят стои още по-нерешителен. Няма амбицията да даде тон на дебата и да оформи едно решение.

Първият съветник на министър-председателя, министър Т. Теодоров, съобщава: „Едни държаха, че трябва по-рано да се уреди въпроса с Гърция, след това със Сърбия, а други министри поддържаха обратното. *По такъв начин се протака работата и не можахме да предложим на Гърция никаква линия*“. (Протоколи стр. 238).

Сам министър Гешов се оправдава по следния характерен начин: „Исках да подложа на арбитраж и нашия спор с гърците, но и това не можа да се приеме. Постоянно виках: елате да се съберем и споразумеем, за да предотвратим съюза между сърби и гърци“.

Никой нищо не решава и министър-председателят не иска или не се чувства силен да налага. Но той не поисква също от своите непокорни колеги да теглят последиците от едно такова съдбоносно държание. Това безволие създава най-опасният начин за решаването на спора – лъкатушенето и отлагането, като всеки мъчи да се убеди, че пропуснатият ден работи в полза на България.

Министър Гешов се среща с княз Гика, с Везинелос, с Пашич. Той разменя с тях мисли по най-разнообразни въпроси: за добрите съседски

---

¹⁾ Дипломатически документи 1914 год., стр. 345.

отношения, за запазването на балканския съюз, за запазването на солидарността между четирите, петте държави; за бъдещи срещи, в които могат да се поставят и разглеждат въпросите, които са поставени впрочем отдавна, но само по тях той не говори, защото трябва да се обсъждат конкретни задачи, прокарването на граници, понеже трябва да се поеме отговорност. Министър Гешов допусна на неотговорни сили – на царя и на неговите генерали, предвид на грозящата опасност, да съветват и нареждат отстъпването на българска земя, вместо правителството отдавна да ги беше занимало – ако това беше нужно – с вече вземано свое решение.

Министър-председателят употребява много време за диренето на своите другари в чужбина, за да се съветва с тях, вместо да наложи тия, които са в България, своята воля. Мнения, сондажи, отново мнения. Той беше ги вземал вече по няколко пъти, знаеше ги превъзходно. Отчаян от лабиринта препятствия, който се разкриваше постепенно пред него, той почва да обхваща положението с всичката сериозност, с пълния негов трагизъм. Сломен във вярата си, че може да убеди в своите мнения тия, които са около него, още по-малко – главното командване, той все повече желаше да отстранява въпросите, които висяха върху му с неотразима фаталност. Той търсеше отчаян министрите, развличаше споровете, транзитираше амбулантно. Може би отсъстващите ще изпратят спасително решение. И когато министър Гешов бъде заставен да се подчини на съдбата, която носи една политика, да се изпълни едно повеление, което отдавна трябваше да направи, той помисли повече за изборната платформа на управляващата коалиция – като телеграфира, че отстъпките ще увредят партията му – отколкото за грозните бури, които се събираха над българските небосклони.

Така партийният егоизъм и грижата за своето политическо бъдеще продължи да лопи последните остатъци от волята на българския държавник. Взел в ръцете си една голяма държавна идея, повел своя народ през всички пропасти на войната, министър Гешов свря своя поглед в тъмния коридор на клуба, за да не съзре обширните простори, разкрити пред неговата родина.

Министър-председателят поиска да демобилизира част от нашата армия, понеже това се настоя от Съглашението – и главното командване се съгласи. Но той спря тук, когато ген. Савов му каза по-късно, че не иска да демобилизира „понеже Русия е склонна да признае исканията на Сърбия извън договора; защото към втората половина на месец юни нашето положение по всички театри ще принуди всички покровители на Сърбия да я заставят да приеме изцяло договора, за да я избавят от явна гибел“ (№ 787; 25 V.) Може би в себе си министър-председателят приема, че не трябва да се демобилизира.

Той знае, че ако при надвесените наши армии над съюзниците, те не приемат условията ни, още по-малка е надеждата ни да им наложим исканията си с незначителна, демобилизирана войска. Никой друг не ще изгони

съюзниците от земите, които ние считаме за наши. От гледна точка на тази печална фаза на спора, командването е може би логично; друг изход няма; като че ли ще може да се влияе само с оръжие. Защо се стигна до подобно въздействие, други ще изследват. Сега практическата политика се занимава с пожъването на плодовете, които без натиск са загубени. Така незабелязано и неволно се пристъпя още крачка напред, към складовете с гранати.

Министър Гешов повярва също уверението на главното командване, че Турция ще изпълни добросъвестно договора, ще демобилизира, ще ни позволи „да развържем ръцете си, изпратим нашите войски на запад, които като страшен чук, ще могат да се стоварят всеки момент над нашия противник“. Той мълчи, не възразява. Е ли това примирие? Или раздвоение на душата? Може би, неговото старо убеждение, че българските войски „не трябва да се изтощават поради техните големи задачи в друга част на балканския полуостров“¹⁾, се отново възвръща.

Министър Гешов не само допуска прехвърлянето на войските от изток на запад, той го заповядва. Той извърши всичко, което беше в силите на един министър-председател, за да улесни тази концентрация. Съсредоточената на запад войска нямаше за задача нито да прави маневри, още по-малко – паради. Тя трябваше да влияе, да налага, евентуално – да се бие, за да улесни нашата стратегия. Тук той прояви голямо политическо изкуство. Той обеща срещи с министър-председатели, които в последствие отхвърли; предпочете да увреди името си, да погази думата си, но да улесни един военен план, който може би единствен ще донесе разрешението. Така министър Гешов помогна един стратегически успех, но не се освободи от едно политическо задължение. То остана да тегне и след неговата оставка, вмени се от Съглашението, като пасив на цялата политика.

Първоначалните бойни успехи създават у министър-председателя едно надценяване на силите, с които разполага, което измести онова спокойствие, което го отличаваше в нормално време. Постепенно се стигна до едно високомерие, което започна да направлява отношението му към всички съседни държави. Пренебрежението се изразява впоследствие и към великите сили. Министър Гешов не слуша понякога и близки, и чужди. Мнението на свои колеги да не настояваме на Родосто по широки политически съображения той отминава без внимание; непрестанните и енергичните настоявания на Румъния да се почнат преговори, той посреща със съвета до д-р Данев (№ 2071 от 9. XI): „Ще отидете в Букурещ, когато имате време“. На 8 януари той ѝ каза също да почака. Сръбското искане се отразява също с угрозата на съюзническа война, а на много гръцки ноти той не отговаря. Вместо да се даде сериозно внимание на съветите на великите сили, че първоначалната граница, представена в Лондон, не води към мир, нашият министър-председател заплашва Русия (№ 2384 от 14. XI), че при упорството на Турция, България ще иска друга граница,

---

¹⁾ Телеграма до царя; 30.III № 30

много по̀ на изток. Едни несериозни думи, които не донесоха никакви резултати, но които създадоха погрешни впечатления за същинската политика на България. Тази прекалена самоувереност, практическите последици на които беше една честа безтактност, не премахваше нито затрудненията на управата, които следваха едно след друго, нито кошмара от конфликтите, които гнетеше душите.

Министър Гешов така обяснява тази своя политика: „Някои от министрите и царят бяха на мнение, че трябва да имаме и Родосто“ (проток. стр. 141). Друго съображение той не дава. Мотив, продиктуван от министър-председателя за нуждите и ползите от Родосто, той не изтъква. Като се задоволява само да предаде чуждите мнения, които са направлявали неговата политика в един от най-важните нейни периоди, той енигматично замълчава.

Твърде късно, всякога в последния час – министър Гешов пристъпва към преговорите с тия, които е пренебрегвал. Овладей от една временна, но интензивна тревога тогава, той не е в положение да прикрие своя страх и в наставленията до своите дипломати употребява изрази на излишно раболепие. Така беше с Румъния, когато му съобщиха, че тя може да мобилизира и навлезе в България, тъй бе и с Гърция, когато му донесоха, че предстои сключването на сръбско-гръцки съюз. Но когато опасността бива за известно време отстранена, гордата поза се наново възвръща и се забравя, че в политиката има и морални задължения.

„Както за атаката на Чаталджа и за нареждането да се превземе Одрин при преговорите за примирие, тъй и за отиването на г. Кочо х. Калчев в Цариград нам нищо не се събщи“. Пренебреженията на кабинета не бяха само тия, за които се оплаква министър-председателят. Те могат да се допълнят: заповедта до делегацията в Лондон да скъса веднага преговорите; съвещанията на главнокомандващия с представителите на най-крайните и необуздани претенции; официалната, открита проповед на отчаяните решения – във войската, печата, обществото, пред кабинета.

Още отначало министър Гешов беше много отстъпил и малко направил, за да овладее онова място, което има един министър-председател, когато воюва. Той пропусна доста, не се възползва и от случаите, които не бяха редки. През май той има последната възможност да облекчи отчасти своето положение. Царят поиска от министър-председателя да уволни помощник-главнокомандващия. И вместо да се освободи веднага от него, който предизвикваше и създаваше големи опасения, вместо да раздели двете безотговорни и крайно опасни сили в главното командване, министър Гешов неочаквано проявява воля и инициатива и спасява генерал Савов.

Когато шеф и помощник на главното командване решават след малко уволнението на министър Гешов ¹⁾, защото неговият тон не може да достиг-

---

¹⁾ От главната квартира се съобщава на министър-председателя, че политиката му не се одобрява. („Престъпно безумие“, Ив. Гешов, стр. 107)

не звъна на оръжието в главната квартира и на това отстранение те дават ненужно драматичен характер, министър Гешов си спомва за случая, който му беше изпратен от съдбата. Той сам впрочем желаше да напусне поста: непрестаните, безуспешни спорове със своите колеги, опасните капризи на монарха, оглушителният крясък на разни авантюри, решенията, които предстоеха да се вземат, го бяха отдавна изморили. министър-председателят се чувстваше слаб да бъде равнодействаща и да неутрализира всички сили, които летяха стихийно върху му от различни посоки.

Големите изпитания създават понякога смелост и там, където тя не е вродена, способност за големи решения. Иван Евстр. Гешов си остана от край с християнско примирение към това, което неминуемо ще трябва да настъпи. Той беше достатъчно интелигентен, за да види, че съдбата не може да бъде по-благосклонна към неговия заместник, силите на когото ще достигнат още по-малко да ликвидират едно тежко положение, което му оставя.

Когато изчезват едно след друго всички по-сигурни политически средства, надеждата за отразяване ударите, насочени срещу България, министър Гешов сложи на морала. Всяка претенция започна да се разглежда от гледна точка на оказана услуга или на поето задължение. Вярата, че никой не ще дръзне да защитава несправедливи искания, у него извънредно порасна. Претенциите на Румъния са изнудвания, които съвестта на Европа не може да понесе; за гръцко-сръбските искания се намери тоже една лоша класификация. Други сили, по-ефикасни не се оказват вече на негово разположение. Започнал войната чрез абсолютната вяра в дадената клетва и в поетото задължение, той видя как се оголваха постепенно всичките граници на България.

„Когато Сазонов постоянно ми предлагаше: това дайте, онова дайте на Сърбия аз бях много отчаян и си казах, че при тия условия не мога да остана на власт“. Оставката на министър Гешов е същевременно един протест срещу Русия. Негов личен трагизъм поради пропадналата вяра в най-мощната и неизменна защита, под която той сложи своето дело като министър-председател.

Близък другар – колега на министъра, съветваше пълна промяна в политиката – една съвсем нова ос. Министър Гешов намери тия думи за опасни. Плувала по мътните води на австрийската дипломация, една малка славянска държава не може да съзре големите подводни скали. Той предпочете да си отиде с голямото разочарование, което донесе едно дълбоко заблуждение в неговата политика. С романтизма на широката маса, неоправдан за един държавник, той не можеше да си обясни как именно Русия ще иска да се изоставят толкова ясните текстове на договора.

Дълго време министър Гешов не даваше значение на спора с нашите съюзници. Ноти, заплашвания, агитации – той посрещаше със спокойно, предизвикателно мълчание. Защото беше уверен, че ще извърши ликвидацията без жертви, когато арбитърът произнесе своята могъща дума, че до-

говорът ще бъде изпълнен текстуално при всички условия, които съпътстват Балканската война. Това се счита гарантирано от руския император.

Съюзниците очакваха като придобивка от войната близо половината от полуострова. Спорната зона в договора беше едно съвсем незначително пространство. Един арбитраж не може да се уреди само за такава малка част земя. Не технически и правни въпроси щеше също да разрешава арбитражът; той не засегна нито ръководството на войната, нито разпределението на съюзническите сили. Енергичната намеса на Съглашението целеше запазването на балканската комбинация и установяване на известно равновесие на Балканите. Благоволенieto на Русия не трябваше да се излее само върху някои от познатите нейни протежета, а да се осигури по голям дял пространство и за останалите балкански държави: Гърция, на която Англия и Франция напълно разчитат и Румъния, която трябва да бъде подкупена с чужди средства.

Върху ясно установени, формално безспорни права, арбитражът няма да говори, тях той констестира; тях той само подчертава. И като излиза именно от ненарушимостта на тия права, арбитражът счита, че ролята му е да апелира: нека на страната на България да бъде правото! Ние я молим да прояви великодушие и държавническа мъдрост. Нека тя сама дари нещо на тези, които се чувстват онеправдани! Тази именно роля считаше арбитражът, че има да играе.

Тъгата на българина Иван Евстратиев Гешов бе безспорно голяма. Преди освобождението той принесе своята жертва за свободата на българското племе, границите на което бяха изрязани още тогава в неговото съзнание. С тия граници се роди поколението след него. Скръбта на министър Гешов, причинена от руското внушение, беше скръб на България – Тракия безспорно ние трябва да имаме. Това е бъдещата колония, от която бодрият предприемчив дух ще прогони вековната турска летаргия чрез модерните интензивни стопанства. Но Македония? Това е главно енергията и волята на бъдещото царство, което има нужда от нейните традиции на културна и национална издържливост – от една вековна школа как се преодоляват препятствия – Хималаи.

Ние бихме желали да имаме и нея тъй също изцяло – двете области, които се отделно допълват и които ще създадат една от най-интересните държавни организации на нашето време. Не само министър Гешов, всички защитаваха тази величествена идея – с реч, перо, с оръжие, защото няма по-завършена гранична линия, по-пълна национална хармония, по великолепен път от Дунава до Солун. Само една голяма и богата земя, която обгръща всички краища, служили като духовни предтечи на българското племе, ще осигури блясъка на българската книга, всичката мощ на езика и широкото влияние на българската култура.

Всички разбираха границите, за които воюваше министър Гешов: и тия, които искаха необятен простор за своята мисъл, също и ония, които диреха голям пазар, пряк път за своите произведения. На обикновения

гражданин не са познати чуждите държавни съображения, които налагат териториални промени и смуцват този блян за съвършено национално закръгляване. Но министър Гешов, който искаше да израсне, като най-големия държавник на своето племе, не можеше да не познава най-чудовищните граници и невероятните териториални компромиси.

Министър Гешов се почувства изоставен. Сближението между двата съюзника, което – след благосклонната дума на Русия в защита на техните домогвания – стана още по-тясно и сърдечно, го силно фроасира. Той поиска арбитраж и му остана докрай верен, но го схвана само като едно последно средство за демонстриране на нашето право, за посочване на големите интереси, които има и великата славянска държава, ако го защитава. За министър Гешов договорът остана докрай една национална догма и той не се смути, че скрижалите ще се обърнат на парчета; стига да останат свещени. Тогава последваха дългите, мъчителни ноти с повече или по-малко трагичен патос, в които искрената, възмутена душа от неблагоприятни съюзници, че без жертви вземат големи наши пространства, се смесва с тъжното, безнадеждно предчувствие на страшната развръзка.

Беше ли наистина лишен министър Гешов от благоволение и защита или това беше по-скоро едно вътрешно признание на неоправдани надежди, крах на една политика, почната на собствен риск, но всякога съпътствана с руско предупредително съчувствие? Русия бойкотира в началото войната, но не остана безстрастен наблюдател. Тя не се ръководеше само от единствената политическа идея: да пази себе си от огъня. Тя се намесваше постоянно: всеки ден, по няколко пъти на ден между съюзници, между тях и противната воюваща страна, между велики държави, между тях и съюзниците.

Русия ни довъръжи, дооблече, изпрати санитарна армия, постави целия си могъщ печат на наше разположение. Ние го следяхме, опивахме се от неговата великоруска екзалтация. Той считаше, че нашето дело е дело на славянския свят, догонване идеалите на Сан-Стефано.

Но не само това беше положителната руска дейност – средствата и симпатията на милиони маси. Рукия напътстваше, крепеше надеждите ни за мирния завършек в най-тежките кризи, тя отстрани тия кризи много пъти. Не само между разярените съюзници, готови да провалят за библейска леща голямото дело, но – и спрямо неприязнено настроени държави, върху които Русия нямаше особено влияние. Най-ясна е руската защита на България в отношенията ѝ спрямо Румъния.

Много пъти Румъния беше на границата да нахлуе в нашата земя, тя не е спирана нито от централните държави, нито от съюзниците, които с разни изкушения я тласкаха към тази посока; Румъния не се спираше и от проблесналото съзнание, че върши едно безчестно деяние. Русия само беше, която преграждаше пътя на този безнаказан грабеж, който политически можеше да се оправдае – като съветваше да отстъпим нещо – но нравствено, пред себе си, тя не защитаваше по никакъв начин. Ако руското съчувствие не принуждаваше усилията и домогванията на България, Румъ-

ния щеше да попречи още отначалото на всяка наша политика, която би открила изгледи за уголемяването на България.

Ние ще посочим само един от най-характерните случаи на подобно вмешателство, когато Русия не се задоволява само да спре готовото за нашествие румънско войнство, но спасява нашата политика в момента, когато тя беше размахала наново своето оръжие. Сазонов казва на румънския пълномощен министър в Петербург следното: „Ако Румъния нападне България, *то руското правителство не ще може да удържи положението пред вид на възбуждението на славянския свят*“. Понеже предупрежденията на Русия са били много чести, да не би ефектът на тия руски декларации да се окаже отслабнал, именно в тия критични дни, руската дипломация поставя в движение за защита на България, на нашето дело и съглашенската дипломация. В същото време Русия настоява пред Франция и тя прави подобни предупреждения, което се вижда от телеграмата на румънския пълномощен министър в Париж от 20 януари 1913 г. № 65.

На Румъния не се позволи тази дързост. Русия, която заявяваше по-рано, че не може да отдели нито един войник за чужди интереси, изтъква на големите държави, че е готова да защити с всички средства българската държава. Румънската зелена книга (№ 53 и 63) показва също, че Русия е вземала най-енергично нашата страна, като е предупредила даже Австрия за опасността от една европейска война, в случай че Румъния нападне България. Политическата история не може да посочи подобни прецеденти.

С това руско увлечение, в което има само традиционен жест и повече романтизъм, а никаква собствена политика, Русия предизвикваше неведнъж своите съюзници, които не можеха да допуснат конфликт, заради интересите на балканските държави. На тях съвсем не се нравеше неотстъпчивото поведение на министър Гешов. Те намираха претенциите на България за много големи, бяха недоволни от нейното презрително отношение към останалите членове на балканския съюз. Хвърлените към България – неотблъснати с достатъчна енергичност – обвинения, че тя обръща погледа си към Австрия, създаваха големи безпокойства особено във френската дипломация. Нейните подозрения се засилваха и от ултиматумите на министър Гешов към Русия. Несвикнала на подобно разгалено отношение към една велика държава, тя обясняваше този кураж и с вероятните връзки на българската политика към централните държави. Тия самоуверени атаки и кратки отстъпления, тази начупена линия от политически настроения, която всякога стигаше до едно и също място: осъждане на руската незаинтересованост от нашето положение; руската пристрастност и руската инертност – дразнеха тогава, от когото търсехме закрила; възбуждаха по-някога гняв и почти винаги подозрение. Огорчението, което Русия чувстваше от упоритостта на министър Гешов, се пречупваше в разбиранията на френската политика по един особен начин. То се изразяваше много рядко, но в крайно драстична форма: „Вие искате всичко; как ще ни убедите, че желаете да избегнете войната“?

При тия изключителни отношения спрямо враждебни и приятелски сили Русия пазеше България и молеше министър Гешов да бъде разбрана. Един път тя щеше да пожелае навярно – без да пренебрегне интересите на създадените от нея славянски държави – да провери дълго манифестираното русофилско кредо на техните водачи. Оказа се още от начало, че тия мирогледи са само една теория, които в практическата политика имат една единствена партия – да взема: освобождение, организация, покровителство и енергична защита през най-тежките дни от съществуването на новите държави.

Министър Гешов също не излезе от голямата задача – обединението силите на балканските славяни, при която над минитюозно теглените етнографски линии, стои авторитетът и енергията, които би дал на блока северният славянски колос. Той също се сломи от духа на един териториален меркантилизъм, който за една област или няколко града събаря една цяла епоха заедно с лицата, които тя издига през няколко столетия.

Това, което беше вече грамаден исторически факт – никаква политическа схоластика – пълната еднаквост в интересите и идеалите на трите големи държави; тяхната благосклонност, разляна широко над нашата страна и тяхното напътствие – къде трябва да се движи политиката на младата държава, остана незабелязано и от представителя на антантофилството в България.

Напразно светът очакваше да види формата, която той ще даде на оная благодарност – корегирана от разума на държавника – която носят в душата няколко поколения. Това, което беше дълбок инстинкт в народа, упование за неговите възделения, морална опора на неговото съществуване, диреше една политическа идея, която води към рядък подвиг и да носи големи, исторически решения.

За съжаление в тия дни, когато беше сложена така сериозно славянската проблема, правилното решение на която ни откриваше необятни хоризонти не само в съседа – но и у нас, управлението почиваше главно на формални построения и на догми – водено от умове много логични, но прекалено педантни.

Министър Гешов проповядваше солидарността на интересите, еднаквостта на целите, но тази солидарност не премина прага на нашата порта; той говори за благодарността, но със сухия израз на човека, свикнал само да получава. Въодушевлението, благородният порив, който отеква в сърцата на милиони и вижда общността в целите на славянската раса, не излезе от кръга на няколкото шумни, официални декларации. В тях не се вложи нито хуманната мисъл за една отплата, нито една творческа държавна идея.

Най-после няколко паралели на ударите, които са стоварвани върху България от различни страни, но в едно и също време – доуясняват политическото изкуство на министър Гешов. На що се дължат те? На непредвидливост или на прекалено доверие към известни сили; са ли те също плод на високомерието или на инстинкта на съседите да ни разпокъсат –

резултатът беше един: загубването на сигурността на българската политика, излагането ѝ пред Европа, че е непримирителна и крайно *avar*; най-после събарянето ѝ на земята, когато тя прави върховни, но суетни усилия, за да се брани по всички направления.

На 15 септември сръбското правителство изненадва България със съобщението пред Европа, че то не се задоволява само с тия земи, които българската управа мисли да му даде според договора. То повдига още от сега искания. Съюзникът излезе много по-нескромнен от неутралния, защото го превари със своите претенции. На 25 септември Румъния съобщава на България, че нейният неутралитет ще бъде оценен и задоволително възнаграден. Това бяха първите опасни сигнали, пред които министър Гешов запази привидно самообладание. Те му показаха само, че неговото дело е сложено на крайно ронлива основа. На същата дата Гърция настоя отново пред министър-председателя да ѝ отдели земята, срещу която тя ще воюва. На трите изстрела срещу акцията на министър-председателя, последният отговори с мълчание. В мълчание потънаха и тримата съседни, които запазиха своите права. При това първоначалният шум на войната не би позволил да се чуят новите аргументи за техните искания.

Не стихнала още канонадата при Бунархисар на 20 октомври, Румъния гласува военни кредити, като заявява на България, че ще воюва с нея, ако в скоро време не бъде удовлетворена. На същата дата Гърция ни представя своя проект-граница и заплашва, че не ще преговаря за мир с Турция, ако България не го удобри веднага; точно всъщото време сръбски държавници заявяват вече шумно пред всички, че България се разширява извънредно много на изток и че е време да се знае, с какво тя ще задоволи съюзниците на югозапад. С една изкуствена наивност и престорена изненада, министър Гешов се обърна към Русия за обяснения – какво значи тази дързост? И когато му се даде очаквания отговор – че „сметките“ трябва да се плащат – независимо от тяхния морал и от техните мотивировки – министър Гешов смени реалните сили за защита, които се оказаха много бърже изчерпани, с безплодни апели.

В началото на ноември Румъния ни иска земя от Тутракан до Силистра, а Гърция иска да знае веднага: ще приемем ли представената от нея гранична линия, или ще я отхвърлим. Европейските столици ни съобщават също, че каузата на Сърбия печели извънредно бърже. Проявата на нашата изчерпана мощ при Чаталджа обръща в шум исканията на нашите съседни. На 10 декември сам министър Пашич заявява за първи път официално сръбските претенции. В същото време Венизелос разяснява в Лондон граничната линия на д-р Данев, който не намирал за нужно даже да оборва аргументите му – до такава степен тя не била приемлива. Румъния отново заплашва и казва, че скоро ще увеличи исканията си.

Началото на месеца е особено нервно: дипломатическа фехтовка с турци, румъни и с всички съседни безразлично. През първата половина на януари, когато преговорите в Лондон се постоянно наклоняваха към вой-

ната – усиленa пропаганда на претендентите: Румъния иска Балчик, Гърция коригира своя проект-линия, като я тегли по̀ на север, Сърбия също е излязла далеч напред със своите първи искания от България; тя говори вече, че ще си задържи почти всичко, което се намира в нейни ръце. Втората половина на месеца засилва кризата с новата война и сигнализира първите признаци на едно отчаяно политическо положение. Военни операции в едно и също време на три посоки: Одрин, Чаталджа и Булаир; непрекъснати политически сражения – на четири.

На десети февруари Сърбия ни изпраща обширно изложение за ревизията на договора, след пет дни Гърция атакува наново нашето мълчание и ни предупреждава за втори път, че ще подири другаде защита на своите интереси, а след други пет дни Румъния иска ултимативно да ѝ дадем веднага Силистра, иначе ще воюва. Войната с Турция не ни дава никакви решения, но окуражава всички.

Атаката срещу България е във фронт и от всички страни. В началото на март Сазонов ни съобщава по-ясно, че ревизията на договора се налага. На 20 март Пашич ни заявява, че делбата не ще стане според договора; на същата дата и румънският министър на външните работи заявява на нашия пълномощен министър, че нашите съюзници ѝ правят прекалено големи аванси, искат да я спечелят за свой съюзник. А само след пет дни пристига в София известието, че Сърбия и Гърция са се разбрали принципално за един съюз срещу нас. Гръм и мълнии от всички страни. Отчаяните молби на министър Гешов по всички посоки не облекчават тежката криза. Дни на фатално, тягостно двоумение. Изчерпано е и последното средство, което беше останало: обещанието.

Падането на Одрин само засилва остървенито на един народ, който прояви нов изблик на свежа енергия. Началото на април потвърждава сключването на нов договор между съюзниците за разпределението на земите в Македония и югозападна Тракия; предстои само неговото формално одобрение: Гърция не иска вече да преговаря с нас, Румъния ни откъсва Силистра; Русия приема арбитража, предложен от министър Гешов, но с условие да се излезе от рамките на договора – положение на кипящ котел. Окръжаването на България е пълно. – Опряна на Сърбия – Гърция ни поднесе като майски подарък – че тя иска конференция от четиримата съюзници, която да разпредели наново завоюваните земи. Точно в същото време сръбският престолонаследник открито атакува договора и Пашич изпраща нова нота за ревизията му, а само три дни по-късно – ново предупреждение от Румъния, че България проиграла бъдещето си: за да я спечелят на своя страна, нашите съседи ѝ правят фантастични обещания. Човек неволно извиква: докога, о Господи?

В средата на май пристигат съобщения от няколко столици, че съюзът между Сърбия и Гърция е вече сключен, земите, на които те претендират, са разпределени помежду им, а Румъния предупреждава, че при един конфликт – тя ще навлезе в България. Разтревожен, изолиран,

министър Гешов моли Румъния да не се споразумява с нашите съюзници, той ще преговаря сериозно с нея; – съобщава и на Гърция – че ще започне преговори. Непрестанните удари обаче, които получава неговата политика, го зашеметиха до такава степен, че той намира, че крайно време е да си отпочине.

Така завърши своето дело министър Гешов, започнато с голяма тържественост и с безкрайни надежди. В края на май, пред своята оставка – отписан вече от бруталните чувства и течения на войната, той прави своето политическо завещание, казва своята последна дума на държавата, под закрилата на която започна войната. В тази дума ние също не виждаме усилия да се издигне поне за момент във висините, където стои държавникът на големите епохи. Да обхване бъднините на своето племе с широта на духа, с всичкият трепет на сърцето. Той си остана затворен в рамките на своите неизменни формули, хипнотизиран от своите идеи, които бяха великолепни като теория, пламенно защитими като български интереси. Той виждаше само тях, нищо от шумните промени през войната и оназ скрита, но могъща сила, от която незабелязано се отчуждава.

Той каза на Русия; „Ние държим строго на договора. Сърбия не желае арбитраж според договора и тласка безразсъдно към една война“.

За пръв път се произнася от нас тази дума, като предупреждение към арбитъра. Изговаря я министър Гешов. Той знае, че командването е мобилизирано напълно, че машината на разрушението е пред движение. Той не се спря да промени фронта, да извърши всичко, което големият държавник е способен да направи, но подготви Русия за новата война, която се виеше над Балканите, като черна хала.

2. Д-р Ст. Данев

Д-р Данев игра една от най-важните роли през Балканската война. Той беше председател на Народното Събрание, представител на кабинета в главната квартира, делегат при сключването на примирието в Чаталджа и на мира в Лондон, делегат в преговорите с Румъния преди намесата ѝ във войната. Правителствен пратеник при много дворове и правителства на най-големите европейски държави, той става най-после министър-председател. Облечен в толкоз мисии последователно или в едно и също време д-р Данев беше приеман половин година във всички столици с едно внимание, което се дава само на представител на велика държава¹). Отишъл в Букурещ за тази цел, той престоява там малко време, понеже трябваше да отпътува за Лондон по водене преговорите за мир.

Д-р Данев можеше да узнае навреме възгледите на Европа във връзка с войната и турското поражение; проектите на балканската и европейската дипломатия. До 1912-1913 година нашата страна не е имала друг дър-

---

¹) На 9 ноември той заминава да сключи примирие в Чаталджа. В същото време му се възлагат и преговорите с Румъния. (Телеграма № 3071 на министър-председателя)

жавник с такава широка възможност да определя истинското място на България в бъдещата Югоизточна Европа; също и границите, до които могат да стигат нашите национални домогвания. Думата на д-р Данев в кабинета Гешов имаше всякога голямо значение. Не само по чисто политическите въпроси: по сключването на примирието и на мира; прекъсването на преговорите или относно отстъпването на наши земи. Д-р Данев се е изказвал по някога и върху най-сериозни военни операции¹⁾.

Ясно е защо, като дирим причините за погромите на народното дело, ние се спираме и на дейността на този държавник. Нещастieto на 1913 година не може да се свърже само с няколко важни роли в преживяната драма, взети изцяло или поотделно. Това, което се дължи в голяма степен на погрешен метод за работа или на големи заблуждения в начините за разрешаването на македонския въпрос, не може да се обясни само с дейността на няколко лица от висшата управа на страната. Но и политиката на управника беше от голямо значение. Поради това ние поставихме въпроса: не можехме ли при същото международно положение на нашата страна, при същия начин за разрешаване на националната задача – да имаме по-други резултати, ако нашите държавници бяха с по-друга воля, с по-ограничени претенции? Тръгнаха по един път с подводни скали, направиха ли те всичко, за да бъде предовратено голямото нещастие; при по-голям такт и с гъвкаво маневриране не можехме ли да завършим – ако не с пълен успех, поне не с пълна катастрофа? Ето от това гледище може да се осветлява значението и отговорността на първите фигури в събитията от 1912-1918 година.

Бързите военни успехи повишиха силно нашето самочувствие, изменяха мярката за нашите сили и размера на нашите искания; те пораснаха неимоверно. Страната почна да живее в атмосфера на крайности и екзалтации. Този водовъртеж на страсти, на желания без дисциплина увличаше и нашия държавник.

Ако се съди от изявленията на д-р Данев, правени по важните въпроси през войната и той е бил овладан в една надменност, която е стигала много често до опасна грандомания. Вън от неговото разбиране, друго право разбиране няма; вън от интересите, които той представлява и както той ги защитава, други интереси не съществуват. Езикът, държанието не са на държавник на една малка, бедна страна, хвърлена в страшния вихър на войната; на страна, над която бушуват толкова много разразени амбиции, но това е тон, който не познаваше даже Бисмарк след Седан, по-дир първата френска катастрофа.

---

¹⁾ „Няколко дни преди Димитровден на 1912 година г. д-р Данев настояваше силно, на всяка цена да се вземе Солун“. Или : „Данев предложи на Савов да атакуваме Чаталджа“. Или „Когато Данев водеше преговорите за мир в Лондон, той често пъти ми искаше да атакуваме ту Одрин, ту Чаталджа“. (Показания на бившия началник-щаб на главната квартира генерал Фичев пред parl. анк. комисия стр. 250, 262, 287)

И тази агресивност в държанието се проявява безразлично към всички: към Мишу, който идва в Лондон от страна на Румъния да дири „компенсации“; към Панас, който защитава исканията на Гърция в Чаталджа; към Сазонов, който съветва споразумение; също към Пишон и Грей, които проповядват умереност. Д-р Данев беше изоставил отношението на дипломата. Често пъти беше нападателен, без да е предизвикан, полемист, без да е нужно. Като че не е държал за разположението на чуждите сили, от които зависи три-четвърти успехът на една малка страна.

Ние ще приведем няколко документа, които изправят пред нас една фигура ясно очертана, които ни дават нейните чувства и държавни идеи, също и нейната голяма безтактност.

Още след превземането на Лозенград Румъния си спомни думите на Фридриха Велики: „Обичам силните приятели, но не и могъщите съседи“. Тя успя да създаде убеждение в Тройното съглашение, че е единствената тежест за възобновяването на разстроено равновесие и направи исканията си една от най-важните грижи на двете групировки. Д-р Данев се отнесе към него с голямо презрение.

Подобно на министър Гешов той пропусна, че със съюзния договор България беше поела задължението да воюва евентуално и с една от държавите на Централния съюз. Австрия, която разполагаше с голям арсенал политически средства за разстройството на балканския съюз, нямаше да остави неизползвана и неразположената към нас Румъния. Той не съобрази че Европа е малко разположена да се занимава с балканските спорове. Още в началото на войната руският император бе изразил пред нашия министър мнението на нейната дипломация: (№ 737; 12. XI): „Споразумейте се помежду си и излезте пред великите сили с установени положения“.

На 23 декември д-р Данев съобщава (№ 5363) на министър-председателя: „Таки Йонеско ми пее една и съща песен: за куцовласите в Македония и за помощта, която Румъния могла да даде“. Той казва, че е сериозно обиден от румънския делегат, престава да се среща с него, а на своя шеф съобщава: „Ако мислите за уместно, можете да се занимаете повторно с исканията на Румъния“. Ние знаем, че министър Гешов намисляше преговорите с Румъния съвсем не „уместни“, поради което подобни съвети само го утвърждаваха в неговия възглед. Но на какво се дължи сериозната обида на нашия делегат, която го заставя да прекъсне своите срещи? Понеже някои от румънските министри изказали недоволство от България, че не почва сериозни разисквания след като д-р Данев направил някои обещания в Букурещ. Да ти кажат, че си сложил преговорите на една разумна, политическа основа, не е ли това наистина причина за голяма обида? И при всичко, че румънският министър е готов да се извини – като се и извинява в присъствието на чужденци – д-р Данев му отговорил (№ 5401, 25. XII) решително: „Не мога да преговарям“!

Още тогава той беше с психология, при която, като адмирираше себе си, не виждаше в другите освен хора, достойни за пренебрежение. Заедно

с промените на военното щастие и отегчаването на нашето политическо положение, исканията на Румъния порастаха. При една от най-големите кризи на Балканите – подновяването на военните действия между нас и Турция и пред уговарянето основните положения на новия сръбско-гръцки съюз срещу България – нашият делегат дава на министър Гешов следното мнение: „Една държава като Румъния, която постоянно мени исканията си, не заслужава ли да ѝ се обърне гръб? И гръб на Румъния наистина беше обърнат. Моралното чувство у държавника беше напълно задоволено. Румъния сложи своите претенции изключително в ръцете на Европа и даже Русия – на която Гешов – Данев бяха сложили всичките свои надежди – учудено ни запита: „Можете ли да воювате днес на два фронта“?

В този крайно опасен момент на освободителното дело – когато всяко развличане носи ново усложнение – д-р Данев праща (вх. № 5438) от Лондон следния характерен съвет: „Възелът на въпроса е: ще прибегне ли Румъния до война, което знаят нашите легации в Букурещ и Виена. Ако отговорът е положителен, следва вторият въпрос: на кого можем да разчитаме? Отговор на това ще получим само в Петербург. Предявих претенции за Тасос и за Самотраки“. Букурещ предупреждаваше, че Румъния може би ще се намеси. В този момент тя направи най-сериозни приготовления. Поради познатите причини Виена ни заблуждаваше до нахълтването на румънските войски в България, че Румъния няма да воюва. Що се отнася до защитата, която можехме да получим от Русия, нейния характер и нейната граница най-добре познаваше нашият делегат в Лондон и той именно трябваше да даде своя съвет на министър Гешов. Алтернативите на д-р Данев отговориха само на психологията на кабинета, който искаше отлането на въпроса.

Като пренебрегва значението на отделните сили в дадена международна конюктура, д-р Данев е обяснявал някои благоприятни за България събития – резултат от играта на много причини и чужди интереси – единствено със своя енергичен жест. През декември 1912 год. Съглашението, особено Русия, наложи на Румъния да мирува. Мирните преговори с Турция още продължаваха, балканските държави действаха, поне външно, единодушно. Сама Румъния още не рискуваше да излезе срещу България; тя предвиждаше по-благоприятна обстановка. Д-р Данев, обаче, се самообалцава в Лондон: „Моят силен език към Румъния прояви своите резултати: съвети за умереност ѝ са дадени от великите държави“. Румъния в същност не беше станала нито по-умерена, нито нашата теза беше спечелила много между двете групировки.

Ако това крайно субективно преценяване силата на енергичния език гали само честолюбието на държавника, че е услужил на своята родина – опасност за държавните интереси няма. Това заблуждение в чародейството на повишения тон обаче овладява постепенно д-р Данев до такава степен, че то става крайно вредно за страната. Никой не би се смутил изоб-

що от големите амбиции на един държавник, нито би ги осъдил. Може да бъдат простени и много от грешките, които те обикновено създават. Общественикът претендира да работи за възвеличаването на страната, има за това инициатива, а някога и историческо предопределение. Трябва само да се проявява той като държавник на практически постижими цели. Опиянен от собственото си тщестлавие, от прекалена вяра в себе си и във военно време от гръма на успехите на оръжието, не му е позволено да се зашеметява безкрайно.

От 1 юни д-р Данев става министър-председател. Въпреки униженията, на които съвсем незаслужено беше подложен от короната през неговата досегашна дейност – той се сближи бърже с института, възприе като че ли неговите крайни мирогледи и заплува с открити платна към своята несигурна, флотантна съдба. Без да я одобрява може би в себе си като гражданин, без да е сигурен в успеха ѝ като държавник, на тази политика на риска той служи вярно като министър-председател. Подобно на Евил де Оливие, д-р Данев можеше да каже: „От този ден започва за мен голямата отговорност и аз поемам *avec coeur léger*“.

Гъвкавата, тънка маниера, изящната вежливост на дипломата трябваше да отстъпи място на смелата, драстична дума, на повелителния тон. Това, което д-р Данев казваше понякога като председател на камарата, която одобри войната, в непрестанните прения като делегат на правителството – трябваше да се чуе и в официалните отношения с чуждите държави. Новият пост откриваше също пълен простор на неговите политически фикс идеи.

Тази политика на буен, мълниеносен език, съпроводена с градушка от ноти, не е толкова от живата активност на един държавен мъж на войната, който не одобрява политиката на полурешенията и иска да ликвидира веднага висящите въпроси. Тя се дължи на погрешната метода. Всяко движение на нашия държавник издаваше не само едно върховно пренебрежение към всички, но държеше будна и враждата на нашите съседи. Тази политика не беше само на царя и групата около него. За достойнството на министър Данев ние приемаме, че тя е негова лична, че той не е бил обикновен орнамент на чуждо дело.

Ние знаем, че и в отмерения език на дипломата се намесва понякога бруталната дума на народа, защото – при една война – стоглавият образ на армията е, който служи като последна тежест в спора. Може обаче да се застрашават енергично застрашени народни интереси, без да се обиждат чужди сили; може да се вложи повече чувство в репликата, без да се предизвиква безцелно.

Съсредоточаването на нашата армия беше на привършване и заедно с това се заговори за къси, смели, недипломатически процедури. Много често помощник-главнокомандващият изказва желание пред правителството да се справи с вероломните и безсрамни съюзници. Управляващите бяха обхванати от особена нервоза, цялата страна е пламтяща атмосфера. Ни-

кога заслепението не е било толкова голямо и никога не се е живяло в попълна хипноза от своята собствена, непреодолима сила, от своя собствен ненадминат престиж. Мнозина си представиха положението такава, каквото те желаят. Други допускаха, че е достатъчна проявата на кураж по стъгдите – далеч зад фронта, за да отстрани всякаква опасност. И колкото повече приближаваше деня да излезем пред върховния арбитър, толкова по-подвижни и виолатни ставаха ония политици, които искаха да се наложат със своите халосани екзалтации.

В един тон – като под команда – анонимни и явни групи почнаха своето дело: предупреждения, заплашвания, анатели към всички, които ще извършат „черното предателство“ на отечествените идеали. Всяка умереност се считаше за пакостно равнодушие, всеки такт – за прикрита страховливост. В този водовъртеж от подозрения, интриги и закани към кабинета, неговият председател започна да се чувства несигурен, да се губи. Той тръгна пипнешком и безволен след мълвите, като счете за компас крайностите и политическите заблуждения. У д-р Данев нямаше волята на държавника да овладее и да подчинява. Или може би всичкият този трясък подпомагаше неговият истински възглед за разрешаването на спора?

Новият кабинет имаше за задача да очертае веднага своята бойна, енергична фигура, която да импонира. Той трябва да всее убеждението, че не боледува от нерешителността на Ив. Евстратиев Гешов; че ще действа смело, неотстъпно, понеже между него и командването съществува пълно единодушие. А този, който е решил да стигне и до най-крайните мерки, той не крие мислите си в кадифените дипли на дипломатическата учтивост. Езикът трябва да бъде отривист и заповеден, да отговаря на фанфарите в главната квартира. Трябваше да проличи даже, че стратегията е, която определя задачите на кабинета; д-р Данев трябва да бъде андант на генерал Савов.

Още на 3 юни новият министър-председател разяснява своята политика на главнокомандващия, като му съобщава: „Ако сърбите приемат арбитража, с гърците ще водим отделни преговори. Иначе ходенето в Петербург е излишно“.

Френският министър Пишон предупреждава, че Румъния ще навлезе в България; отговорът на министър Данев е даден веднага: „Румъния иска да изнудва най-вулгарно, имаме мерки срещу нея“. Пълномощният ни министър в Париж, д-р Станчев, че министрите на Съглашението са загрижени за положението, което води към война. Отговор: „Благодаря на г. Станчев за пиперливия му език спрямо тия министри!“

Барон Макио съобщава, че и германският император защитава гръцките искания. На барона се също отнима охотата да разсъждава: „И ние искаме Солун. И ще го вземем!“ Бертхолд увещава кондоминиум. – „Подобно решение n'est pas de notre gout“ му се възразява веднага. Друго чуждо правителство увещава споразумение с един от съседите. Отговорът на министър Данев е само от две думи: „Никакви трансакции!“ Петербург се

забавя с арбитража – там обсъждат някои предварителни въпроси – и той е пред ултиматум: „Ние скъсваме утре със Сърбия“. Отвсякъде съветват гръцко-български арбитраж. Отговорът е също къс и абсолютен: „С Гърция не приемаме никакви арбитражи!“ Най-после министър-председателят намира, че България не може повече да чака – при всичко, че нашите мемоари не бяха готови даже до 16 юни – и иска от руския император да каже своята дума без отлагане, веднага. Същевременно той телеграфира на Гърция (на 14 юни), че ако тя не се вразуми, нашата армия ще ѝ каже своята дума. Недостатък от нюансиране, наблюдателност, не-надминато високомерие.

„Много лошо впечатление прави ултимативният метод и език на министър-председателя. Не е ли възможно да се облича всяко наше по-енергично заявление в по-умерена форма? Вреден е този начин на отношение към равни и особено към по-силни“. (Телеграма от пълномощния ни министър в Петербург от 7.VI).

Съзнанието, че е предопределен да извърши нещо велико, грандиозно, непоколебимата вяра, че стои начело на управата за един голям подвиг, обхваща и настройва душата на президента до такава степен, щото чувството за реалност се съвсем загубва и всичко приема характер на нещо несериозно, като в мелодрама. Ако дипломатическата подготовка на нашето дело зависеше само от нас и съществуващата конюктура позволяваше да добием на един път желаната част от Балканския полуостров, можехме да бъдем пълни господари на това. И, все пак всяка фраза не трябваше да разкрива непременно войнствени намерения, да създава впечатление, че ние сме отхвърлили предварително всяко средство, с което може да се ликвидира по един спокоен, нормален начин.

Повишеният тон, с който започна новият министър-председател, се несъзнателно постепенно повишава, докато царят и групата около него се убедиха, че президентът се е вихрено понесъл в тяхната орбита на риска. 16 юни е завършекът на една политика. От кога датира тя – от 1 юни 1913 година, от 10 септември 1912 г. или много години по-рано, това е въпрос на отделна преценка. Носи ли министър Данев отговорност за тази злова дата? Той не е дал заповедта за настъплението, нито би я одобрил формално, ако му беше предварително известна. Но когато други се движеха ясно по тази посока, той не се противопостави енергично. Той ги даже окуражи в известен смисъл. Само един пример.

Граничната линия с Гърция, д-р Данев е определял по особен начин. Най-първо на 15 ноември той телеграфира (вх. № 4829) от Кадъ-Кьой на царя: „За да покажем на какво България хвърга око, мисля че е добре да се завърнете през Деде-Агач, Солун, Скопие“. Мащабът на председателя на нашата делегация е като че ли това, което пожелае царя. По-мъчно беше впрочем да се узнае какво не желаше царя. Тия широки мерки именно искаше да приложи министър Данев, поради което той остана до края противник на арбитража. След това той пожела да стесни спорната зона.

Кой е била тази спорна област? В сръбско-българския договор тя имаше едно очертане. Тук тя се състоеше от стълкновенията на техните армии. Всяка една имаше в съзнанието си своя собствена спорна зона, над която си беше създала и свое право.

Най-после министър Данев подири средствата за стесняването на тази спорна зона. Резултат от преките преговори с Гърция, той никога не е очаквал, не е препоръчвал този начин и на министър Гешов. Посредничеството на Русия той считаше за опасно, поради което всички негови приятели в кабинета отхвърлиха арбитража. Той не съобрази, че този съюзен член се е намирал всякога под най-широкото съчувствие на Франция и най-енергичната защита на Британия. Недоумяването на застъпничеството, което Русия проявява спрямо Гърция, показва колко ограничено е схващана задачата на балканската комбинация, как ние не можахме да я издигнем над няколко околии, да я приобщим и влеем в она мощен поток сили, който само подир две години преустрои основно Европа. Като му липсваше правилна оценка докъде може да бъде материалната сила фактор на успеха, той се спря именно на нея.

Ние не можем да допуснем, че със своето становище по гръцко-българския спор д-р Данев е искал само да подбива авторитета на министър Гешов, та друг да короняса идеалите на велика България; не ще приемем също твърдението на княз Лихновски – политик с голяма, историческа предвидливост, който преди голямата война предпазваше Германия от политиката на разгрома – и който уверява в своите спомени, че „желанието на д-р Данев да воюва отново на Балканите, той дължи на своите виенски и будапещенски приятели“. Не, министър Данев съзнаваше, че всичко, което иска, няма никога да получи с мирни средства, поради което политикът се покриваше много често със стратега.

Като счита, че е длъжен да убеди Русия, че ние не можем да оставим да се ампутира нашата земя, той идва още на 9 юни до убеждението, че войната ще ни се наложи. И след преценка на всички политически факти, които има на разположение, той съобщава този свой извод на колегите си в министерския съвет ¹⁾).

Министър Данев не е искал сам да предизвика войната, той съзнава голямата формална отговорност и иска да се „пълзи“ по такъв начин, щото този начин на стесняване спорната зона да няма никакви лоши последствия. Той не е против подобна операция, стига да бъде извършена при благоприятна обстановка. И той е правил опити, които, за негово съжаление, не са могли да дадат резултати.

„Аз, със съгласието на министерския съвет, запитах помощник-главнокомандващия бихме ли могли да действаме против гърците неусетно. Имахме пред вид да създадем *fait accompli*... Оказа се, че е невъзможно“.

---

¹⁾ Ив. Ев. Гешов. Показания пред парламентарната анкетна комисия, 15. III 1914 година.

Тия свършени факти, които по-рано главното командване не е могло да създаде за Гърция и за Русия, то ги създаде след малко – когато се почувства напълно готово – и за едно подобно разрешение той е давал съвети при всички условия. Ката ценил въоръжената сила на Гърция доста ниско, д-р Данев е посочил много отдавна начина, по който можем да свършим споровете с нея: оръжието. Никакви преговори с държава, която е оказала нищожни услуги на съюзното дело, а предявява чудовищни искания. Още на 27 февруари, когато нашата войска чезнеше при Чаталджа и Булаир и българското командване беше принудено да си служи със сръбски части за Одрин, нашият делегат дава (№ 1054) на министър-председателя следния съвет: 1) да действваме със сила; 2) да не се страхуваме да влезем в новата гръцка територия; 3) да не страхуваме от стълкновения. Много по късно, на 18 май – когато съюзниците искаха да ни изолират вече и морално – д-р Данев повтаря същото: „Никакви отстъпки на Гърция. Те са уплашени. Да покажем на света, че не се страхуваме“ (тел. от Лондон, вх. № 1523 и др.)

Ето най-късото и сигурно разрешение на въпроса. Понеже с Гърция не сме сключили договор, ние сме формално свободни да създадем една балканска и европейска компликация. Но понеже със Сърбия сме в договорни отношения, ние ще трябва навярно да си послужим със създадени от нея прецеденти. Защото министър Данев е съветвал да се справим чрез оръжие и със Сърбия. Той е логичен, като твърди, че ние не трябва да се боим от едно възможно съглашение между Сърбия и Гърция срещу България. Когато ни се казва, че трябва да припомним към силата на армията, подобно съглашение ще се установи непременно поради еднаквата съдба. Въпреки предупреждението на Съглашението, д-р Данев тласкаше отдавна към създаването на един сръбско-гръцки съюз, като разчиташе изключително на българското оръжие.

На 14 юни (№ 3441) помощник-главнокомандващият телеграфира до царя: 1) да се денонсира спогодбата с Гърция, която ще му даде възможност да изтика час по-скоро гръцката армия от Правишко и заеме долното течение на Струма; 2) той би предприел настъпателните действия при някой инцидент и всички ще се намират пред свършен факт; 3) време е да се тури край на гръцките предизвикателства. На тази телеграма – общото съдържание на която мотивира пространно необходимостта да се воюва – и която навярно е препратена на министър-председателя, вместо да направи своите сериозни предупреждения на главното командване, той слага резолюцията: да се телеграфира в Атина, че ако Гърция не възстанови реда, ще бъдем принудени да сторим това с наша войска.

Д-р Данев стоеше всякога на граничната линия между мира и войната. Опасението му, че новият пожар може да погълне всички придобивки, се замъгляваше от неговата огромна амбиция да ни даде най-голямата България, за каквато някога е мечтано. И когато готвеше своя меморандум, и когато правеше последните нареждания за своето отпътуване в Пе-

тербург, той даваше със своите светкавични ноти недвусмислено да се разбере, че би приел с галантен поклон едно известие за надвесването на армията ни към Велес. Министър Данев не беше несъзнателен проводник на една чужда политика, която смущаваше отношенията ни с няколко европейски държави. Той схващаше нейния дух и истинското ѝ съдържание. Край на тази политика беше неминуемо войната, независимо от това, кой първи ще хвърли главнята в барутните складове на балканските народи. Ако за министър Гешов войната със съюзниците се очертаваше като възможна, за министър Данев тя изглеждаше неизбежна.

Министър-председателят на България не можеше да наблюдава, разбира се, равнодушно как се присвояват българските земи. След големите наши жертви, добре беше да придобием и равнините на Тракия, културите на солунската област и българският елемент зад Одрин. Държавникът се увлича несравнено по-силно от копнежите на своето племе и през големите дни от живота на народа си той е най-чувствителния резонанс на неговите идеали. Колко водачът и да се издига над безличните, спонтанни чувства на народните маси, да надраства и увлеченията на техните алармисти – с поглед несравнено по-трезв, с анализ по-всестранен – той също се поддава на общите настроения, обхванат е по-силно от патоса на народната душа.

Въздействието на масата върху нейните избрани синове е силно, непреодолимо. И не това е злото; нещастieto е, когато държавникът се окончателно превие под това влияние. Политик, който не запазва спокойствието на своята мисъл и свободата на своите решения в такова време, потъва в буйните влечения на момента. Той не разграничава ясно страстите от разумните задачи, за които трябва до край да се бори. Такъв политик не познава компромисите. Той е особено опасен, когато има да защитава една народна кауза, считана от всички за права, но за която му не стигат сили, за да я осъществи изцяло.

Министър Данев беше обхванат от вика, който заглушаваше страната; той се сля с него. През всичката му дейност като делегат и като министър-председател той не чуваше освен ехото на своите собствени идеи. Той не съобрази, че в юни 1913 г. България не беше тази от месец октомври – след големите победи. И ако делегатът Данев е могъл да говори по нервно, по безотговорно – на министър Данев това вече не бе позволено: разликата в респекта и в силата на нашата държава през двете години беше колосална.

Внимателният разбор на дейността на президента впрочем открива, че той не е могъл да издържи последователно една политическа идея. Ядлив и бурен, при по-спокойно време – преди пристъпване към смелото, решително дело – неговата воля се разклаща бърже в дните на истински тревоги. Кратките прояви на енергия, жест, който създава илюзията за подвиг и за офанзива, се сменят бърже с опасна колебливост. Театралните, горди пози минават веднага в неузнаваема уплаха.

Войната с Турция не намери по-пламенен, по-буен защитник от д-р Данев – както чрез законодателството, нагласено да я подготви, така и през самата борба, която води, за да я наложи. Едно малко затруднение при Лозенград обаче веднага му внуши мисълта за посредничеството на великите държави, за спасението на България чрез помощта на чужди сили. Започва се Междусъюзническата война – естествен резултат от крайна, безкомпромисна политика. Наместват се дипломати. Не дават никакви гаранции. Министър Данев спира веднага военните действия на юг, заедно с големите обходни действия в стара Сърбия на север. По-после той дава своята оставка като главен протест срещу голямото престъпление, което било извършено, за да разруши неговото дело, но приема да остане, за да ликвидира една политика, за която се иска да носи отговорност, докато се стои съвсем политически – като въглен.

Никога един наш кабинет не е започвал своята дейност с по-голяма самоувереност, не е будил по-големи надежди, отколкото кабинетът Гешов – Данев. Той измени конституцията, за да осигури по-широк размах на своята външна политика; той събира в София балканските владетели, за да ѝ даде блестящ шумен израз; той почна войната, която бърже покри с удивлението на Европа армията, правителството и народа. Оказа се скоро, че цялата тази политическа феерия стои на картонена, несигурна основа и бурите на войната я отнесоха като една легенда.

Стана ясно, че силите за голямото народно дело, са много скромни; че успехът му не е подсигурен нито при близки, нито при по-далечни държави. Оказа се също, че правителството не е господар в своята собствена държава, където дилетанти в политиката и фанфарони в стратегията могат да погубват всичко с една лудория. Така кабинетът Гешов – Данев изнемогваше в стихии, които роди собствената му политика, безсилен да наложи решения, съобразно с интересите на страната. А войната следваше своя път на кърви и на грижи; тя поставяше непрестанно все по-големи и по неочаквани въпроси. Би било несправедливо, ако кажем, че кабинетът на д-р Данев не се погрижи да им отговори. Той разходва много сила, но напразно. Останал без вяра в себе си и без опора в други, той продължи своята писмена канонада, която само доуби неговото влияние вътре и неговия кредит в стопанството. Това не беше вече намръщения Юпитер след Люлебургас.

Най-после настъпи това, което неминуемо трябваше да дойде, когато се започва разрешаването на най-трудната европейска задача с недостатъчно политическо изкуство: пълният банкрут в политиката на кабинета, пълният погром на надеждите на страната. Всичките наши сили да характеризираме ужаса на тая трагедия не ни дават повече от това, което сам министър Данев е казал в дните на страшните изпитания: „Ето вече пет дена съкрушени гледаме как румъните нахлуват в нашата земя. Турците се готвят да навлязат и в стара България, а сърбите и гърците ни отнемат постепенно всичко, което получихме със свръхчовешки усилия“. При безкрайното уни-

ние и пълния фатализъм, които ломят и последните сили, министър Данев напразно простираше ръце за помощ на разни посоки. В едно положение, което напомня само старите гръцки драми, тоя, който казваше надменно, че е взел предохранителни мерки за всичко и против всички, трябваше да наблюдава как догаря и последната народна придобивка, как се сричат в пепелта най-хубавите надежди на редица поколения.

И когато катастрофата нахлу в страната като зла прокоба министър Данев беше първият от първите, който се кълнеше във вярност на идеята за балканско споразумение: в зачитание съвета на Русия и на Съглашението. Това не беше освен плаха защита на политиката, която от дълго време беше престанала да сгръбя душите на тримата ръководни фактори в страната: на царя, на генерал Савов и на д-р Данев. Политиката, която първите двама бяха сложили още преди месеци върху кладата на войната, а последният подпали със своите избухливи провокации.

Нищо не е по-опасно от един политически план с големи очертания, даден за осъществяване на скромни сили. Те са обикновено мнителни, непоправимо надменни, не способни за разумна опозиция на своите собствени увлечения. Подобни умове не дирят аргументи срещу опасностите, които крие безрезервното осъществяване на обширната задача. Завладени изцяло от голямата идея, която обикновено засилва човешкото самомнение, почва се и една парадност с националните копнежи. Всичко това замрежда погледа, откъсва политика от действителното политическо положение. Такива умове не желаят да видят, че идеалът за пълното обединение на едно племе не е спорт, за да се свърши в даден срок от време; че не е най-добрият метод този, който стои неотстъпно на предварително начертана схема. За д-р Данев особено придобиването на Солун изигра нещастна роля.

На 14 март (№ 1401) нашият делегат съобщава на министър Гешов, че Сазонов бил още непреклонен за Солун. Но „като го поставих натясно, той биде принуден да каже, че въпросът за Солун е междусъюзнически, а не европейски“. „Ние ще вземем Солун даже против съединените сили на сърби и на гърци“. На това Сазонов ми отговори. „Вие отивате с Австрия“. „Не се тревожете, казва успокоително д-р Данев – нашите мерки са вземени, за да се избегне това“. Не е пропуцан нито един разговор за Солун, без да се подчертае, че този град стои по-горе от запазването на балканския съюз, по-горе от ориентировката ни към Съглашението и по-високо от закрепването на нашите връзки с Русия. Д-р Данев не отива с Австрия; той не се надява и на Русия; ще се бори срещу всичките съюзници. На какво разчита? Заключение е едно: само на оръжието.

Двойствената душа на д-р Данев е пътувала често пъти и към Бал плац, за да дири Солун, но от там тя се е връщала разочарована, нещастна. Този град беше един от най-старите копнежи на австрийската монархия, той е и една от големите перли, които германският кайзер готвеше за короната на своя роднина. И когато Сазонов ми каза: „Тръгвайте с Авст-

рия“, той не е допуснал, че Централният съюз ще ни облагодетелства със Солун, понеже си е останал с убеждението, че той е международен, но е разбрал крайно заплашителните думи на председателя на Народното събрание.

Телеграма от д-р Данев до царя 9. XI. 1912 год.: „Не можем да се споразумеем по-рано за границата с Гърция, понеже тя иска Солун“; „Ще заявя на Панаас, че без Солун споразумение между нас и Гърция, е невъзможно“. (Телеграма на д-р Данев вх. № 4764, 4783, 17 и 18. XI); „Френското обществено мнение е на страната на Гърция“. (Телеграма на д-р Данев от Лондон до министър Гешов (вх. № 5044; 4.XII); Тел. д-р Данев от Лондон до министър Гешов, (вх. № 4968; 1.XII). „Относно поддръжката ни за Солун, Австрия отговаря уклончиво“. Тел. от министър Гешов до царя (26. III): „Д-р Данев телеграфира, че руският император му казал: Русия не ще подкрепи България за Солун. Руският, германският и австрийският дворове ще подкрепят Гърция за Солун“.

Телеграма на д-р Данев до министър Гешов (вх. 1054): „За прокарването на моето становище до Солун, което вие знаете, нужен е по-голям наш гарнизон в Солун“.

Телеграма от д-р Данев до министър Гешов от 22 май: „Съгласен съм на арбитраж с Гърция само ако руският император ни осигури по-рано Солун“.

Телеграма от министър Данев 4.VI. „Според германския министър на външните работи, Гърция не давала Солун; ние го искаме не по-малко от тях“.

Прот. парл. анк. к-сия № 32; 25 май 1915 год., показания на генерал Савов: „Данев не беше съгласен за отстъпването на Солун. С идването му на власт аз разбрах, че ще имаме по-енергична политика“.

Председателят на кабинета твърди, че със своя крайно енергичен, застрашителен език спрямо Русия и съюзниците, той е успял да застави арбитража и Сърбия да приемат точния текст на договора. Според министър Данев, последните известия от тия две държави били оправдали политиката на смелия повишен тон, която дала своите резултати, но те пропаднали само поради 16 юни. Другаде е разглеждана връзката между тона и държавното престъпление, доколкото съществува такава.

Е ли тази връзка тъй материална, както на пръв поглед изглежда, или това са повече неуловими, психологически въздействия, които няма защо да се установяват, за да съществуват – не е от голямо значение.

Въпросът е: беше ли налице резултатът, за който се претендира? Приеха ли сръбските и руски държавници формулата на нашия министър-председател? Съгласи ли се Русия да арбитражира само сръбско-българския спор, като позволи на България сама да остави край на спора между Гърция и нея? Отговорът може да се получи само чрез документи, които не допускат различни тълкувания.

В началото на м. май 1913 година Русия наново изтъква необходимостта от едно удовлетворяване исканията на Сърбия. *Те не могат да бъдат оставени без внимание, независимо от мотивировката и.м.* И понеже така разбира задачата си арбитражът, той не ще се произнесе точно според текста на договора – ще излезе вън от него.

Това е арбитражът, приет и усвоен от Русия. Той ще бъде по-широк, не само доколкото засяга сръбско-българските отношения, но той ще обхване и гръцко-българския спор, който е изпаднал в една безнадеждна фаза. На 6 юни Сазонов успокоява сръбското правителство (№ 235), че Русия ще пристъпи към арбитраж *само ако България се съгласи и на задължителен арбитраж с Гърция*.

Колкото необходимостта от известен коректив към договорното разграничение и да е поставяна в зависимост от мъдростта на българското правителство, ревизията на договора е тъй здраво заседнала в разбирането на Русия, щото тя не счита вече за нужно да се спира на нашите аргументи, които непрекъснато слагахме на нейното внимание. Ние говорехме за изневеря, за формални нарушения и за морални падения, които приеха завършена форма в гръцко-сръбския съюз сключен изцяло срещу България. Русия, напротив, намираше в сръбската политика дълбоко съзнание за вътрешната солидарност на интересите на двете славянски страни, която трябва да оцени по достойнство. *„Тази политика предизвиква уважение към нейния ръководител“*.

Очевидно е голямото, основно различие в схващането, което имаше българското и руското правителства за сръбските искания и за съюзническите отношения към България.

На 5 май нашият пълномощен министър реагира (телеграма № 381): „Извъндоговорни отстъпки никое правителство в България не може да направи“; на 18 май (телеграма № 1583) ние повтаряме същото: „Ние не можем да отделим на Сърбия Струга, Крушево, Велес, Кратово“. Това, обаче не убеждава Русия, която разбира, че решението на арбитража трябва да бъде такова, че да запази съюза и „да бъде изпълнено от Сърбия“. Няма значение никакво присъждане, което може да пропадне, понеже Съглашението не може да го налага с оръжие. Това беше тезата на Русия, от която тя докрай не отстъпи.

На 9 юни, когато се обмислеше в коронния съвет във Врана ултимативната телеграма до Русия, нейният министър на външните работи, съобщава (телеграма № 242) следното на своя пълномощен министър в Белград: 1. „Никога Русия няма да даде възможност на България да продиктува своята воля над Сърбия“; 2. „Двете славянски държави трябва да дадат съгласието си за арбитража, но без уговорка“. 3. *„При един арбитраж Сърбия няма да накърни интересите си“*; 4. „Русия не поддържа исканieto на българското правителство за съвместна окупация на спорните области, защото това искане е неоснователно и практически непригодно“; 5. „Без да е уверена, че гръцко-българският спор ще влезе в кръга на арбитража, Русия няма да произнесе арбитражното решение“.

На 13 юни (с № 1906) министър Данев вместо да смекчи ефекта с допълнителните разяснения на ултиматума от 9 юни, той го усилва.

България е дала срок на арбитража за произнасянето на решението, защото: 1) протакането става съдбоносно; 2) чрез срока успокоихме войни-

ците, иначе войната ставаше неизбежна; 3) искаме отговор: кога императорът ще издаде решението.

Значи само сročният ултимативен характер на исканието ни до нашия арбитър е могъл да успокои българската армия и да отстрани кръвопролитие; ако срокът за произнасянето на арбитъра не се спазва, последствията са очевидни; никой не може да осигури на Русия и на Европа мира, в случай, че на решението във Врана не се обърне внимание.

Разясненията, които министър-председателят дава на руските официални власти, не изменят нито същинското съдържание на телеграмата, нито отслабват нейното първоначално впечатление. Напротив на Русия са отнети илюзиите, че нашата телеграма е резултат на излишна нервност и увлечение, че съдържанието ѝ е случайно и поставеният в нея срок без значение. Това е последната концесия, която войската е направила на политиката, след което следва автоматично думата на армията. И това, обаче не помага.

На 12 юни нашият пълномощен министър телеграфира (тел. № 523), че според Сазонов, Сърбия още не била приела арбитража; на 14 юни – Сазонов подчертава наново, че Русия иска паралелен арбитраж с Гърция; на 15 юни (тел. № 525) нашият пълномощен министър съобщава, че имал сведение, какво Сърбия щяла да приеме арбитража без уговорки, на 15 юни – поради несигурността и вследствие непромененото общо гледище на Русия по въпросите – министър-председателят Данев се колебае да замине.

При най-благоприятното тълкуване на посочените дотук документи може да се направи следното заключение: Русия не е щяла да пристъпи към едно съвсем ново разпределение на извоюваните земи, нямала да бъде толкова разточителна към нашите съюзници, както тям се желаше, но тя нямаше да прояви и това пуританство, такова точно тълкуване на договора, каквото министър Данев искаше да наложи. Това нито беше вече психологически възможно, нито съвпаднаше с политиката на Русия със задачата на арбитъра, както той я разбираше. То беше и англо-френското схващане на въпроса.

След като България се спусна толкова на изток и след като тя допусна да се окупира от съюзниците македоно-тракийската област, на кого претендираше, Русия щеше да търси едно по примирително решение, за да се излезе от изключителното, затрънено положение. Формалната страна и етнографията не занимаваха арбитъра. Този е не само духа, но и текста – ако може да се състави един текст от всички руски ноти и съвети. Той е бил така схванат и от министър Данев, който продължаваше своята писменна енергична война. За него руският канцлер и руският император бяха жертвали една част от българска Македония. Жертвал ли я беше в себе си и д-р Данев, това именно не можеше положително да се каже. Незаминането на д-р Данев показва само, че и тука нашата политика закъсня, както при Чаталджа. Ако министър Данев беше наистина, убеден, че

Сърбия е съгласна да изпълни договора, а Русия ще съди според него или че тя ще се дезинтересира от Гърция, както той желаше, нашият министър-председател отдавна, преди държавното и военно безумие, щеше да се разхожда по хладните брегове на Нева.

Министър Данев не е имал ясна представа за това, което трябва да се върши и за това, което може да помогне. Блестящите успехи от войната го заслепиха с внезапно поставените въпроси. Ако всеки от тия въпроси се разглеждаше естествено и просто, без да се свързва той непременно с общата световна политика – разрешението не би било непреодолимо. Русия не ни допуска на Родосто. Спираме на Енос и не спекулираме с мондиални фантазии – какво, ако България заплаши, че ще засегне с исканията си руските интереси, по-лесно ще разреши своята голяма задача¹⁾. Създаде се Албания – Сърбия беше отхвърлена от запад, от Адриатика. Напразни са усилията да ѝ осигурим това море. Но понеже тази държава ни е нужна, за да постигнем цел по-голяма, бърже – без озъртане встрани, трябваше да я спечелим и се приспособим с новото положение. Така нямаше да изникне в такава застрашителна форма гръцкият въпрос, а румънският щеше да бъде от второстепенно значение.

Но вместо да се вземе всеки факт като такъв – естествен и прост – без да летим по мъглявите надежди, с които ни хранеха някои държави, вместо да решаваме всеки въпрос при оглед на неговата връзка с останалите съюзнически въпроси – ние го пренасяхме всякога в международните конюнктурни. Тогава настъпваха догадки и широки построения – как можем да раздвижим всичките външни сили и да ги поставим в изключителна служба на нашите интереси.

Сръбският въпрос роди гръцкия, а може би – и обратно. Но без двата въпроса, румънският не би взел такава остра форма. Румъния иска земя и е уверена, че ако ѝ не дадем, тя ще я добие съвместно с ведоволните съсе-

---

¹⁾ При новата, евентуална офанзива да се съобщи на Русия, че нашето обществено мнение ще иска не само да влезем в Цариград, но и да преместим нашата граница много по-на изток от Мидия; във всеки случай ще искаме изход на Мраморно море. (Телеграма на д-р Данев от 7. XI вх. № 4597 до министър Гешов). А това значи: понеже сме пред един заплетен въпрос, мира с Турция, политично е да повдигнем още няколко нови, по заплетени проблеми; да разстроим отношенията си с всички. „По-оправдано ще бъде да се повдига сложният въпрос за проливите. Едно евентуално съвместно с Гърция атакуване на Дарданелите ще въздейства на русите да ускорят сключването на мира“. (Телеграма от 27 февруари от д-р Данев до министър-председателя; диплом. документ, т. 1, стр. 317)

Играта с руските източни интереси – които сме могли сериозно да застрашим, ако не бъде уважено някое наше искане – съставляваше едно от средствата на нашата дипломатия през войната. Това средство се използваше твърдо често и най-последно, като загуби всякакъв ефект, допринесе доста много за влошаването на положението ни при междусъюзническата криза. За Русия и за останалите държави настъпиха моменти, когато почнаха да дават особено значение на някои лекомислени наши волнодумства, ненаправили по-рано никакво впечатление.

ди. Вместо да работи делово, без фрази и без екзалтации, да се свали поне един враг от България, д-р Данев почва с формули от всесветската политика. Трябват наистина особени софизми, за да се стигне до заключението на д-р Данев, че ние бихме спечелили дипломатически борбата с Румъния, ако разкрием на двете най-заинтересовани по балканските въпроси държави къде именно се крият тяхните интереси. Така: на Русия трябвало да се посочи, че е застрашена военно. Австрия – трябвало също да убедим, че не е в нейна полза, ако Силистра стане румънска. Защо Австрия – която непрекъснато настояваше да компенсирате съюзницата и Румъния – ще се застъпи за нас по въпроса за Силистра, не е ясно – обаче трябвало е да действаме решително именно в тия две посоки.

Като е слагал обикновено своите политически строежи на много широка основа, той се е увличал от методите на големите дипломати – от политическите презастраховки. Д-р Данев е допускал съвместна, близка дейност с Австро-Унгария, без да тегли някой по-решителен и траен извод от тази идея. Това е ставало обикновено в моменти на голямо отчаяние, когато Русия е заявявала, че за някои български земи, попаднали в сръбски и гръцки ръце – тя не ще воюва. Тогава д-р Данев – старият проводник на антантофилски възгледи в страната – се е отдавал на най-странни комбинации, в които фантазията за безвъзмездната, искрена австрийска помощ е могла да играе ролята на реална политическа сила. Преживял ефимерността на своя блян, той замества внезапно възможната австрийска или съюзническа помощ с тази... на Черна Гора. Той съветва напр. от Лондон: „За сметка на Сърбия да се споразумеем още сега с Черна Гора“. Как е могло да се извърши това, когато войната беше вече амалгамирала изцяло Сърбия с тази малка страна, каква помощ е представлявала нейната нищожна сила, нашият делегат не пояснява: като прави решителен фронт срещу Румъния, Сърбия и Гърция, той дири една несериозна компенсация в една политическа черупка. Огромна лавина грозеше да затисне нашата, обкръжена вече от враговете, държава, а д-р Данев мислеше да я брани с прашката на Давида.

Към средата на май балканският съюз прекарваше своите решителни дни. Конфликтът като зловещ призрак се движеше стремително към своето кърваво разрешение. За да осигури поне прехвърлянето на войските ни от Чаталджа, правителството е започнало да кокетира с Румъния – крайно време за бързи решения. Именно това време е внушило на д-р Данев следните оригинални идеи: „За сега нас ни интересува поведението на Сърбия. Ако тя ни нападне и ние излезем на Адриатическо море, може да се обещае нещо на Румъния, като се гледа обещанието да обхваща само сръбска територия“. Но трябва да се спечелят и големите държави. И поради това, той съветва министър Гешов: „За да разположим Германия и Франция към нас, трябва да се ангажираме към тях със заеми и доставки, а Англия – да натоварим с уредбата на нашата бъдеща флота“. По такъв начин се изоставят съзнателно съдбоносните въпроси и реално надвисналите опасности над България, капризничи се с празни построения.

Формално д-р Данев е спокоен: той има с Турция вече мир, с Румъния протокол, със Сърбия договор. Остава му да ликвидира само с Гърция. Цяла Европа трещи от ноти, които предвещават неотстранима буря, но тя не го тревожи: спорът със Сърбия не е по-голям от обикновено тълкуване на един договор. Един път изтълкуван – с Гърция ще свършим много лесно. Обхванати от общото кризисно състояние на духовете, като че управниците престанаха да измерват правилно значението и тежестта на различните фактори, които действаха на разстроения балкански екилибър.

В мирогледа на д-р Данев липсваше широта, перспектива – главното качество на един държавник, когато твори историята на своя народ. Дребнобуржоазният ограничен поглед го лиши от истинска смелост, от размах, когато трябваше да се разрешават големите племенни задачи. Немубеше чужд и инстинкта на народа, който поради недостиг на ум разрешаваше понякога важни въпроси естествено и просто. За половин месец пред очите на смаяна Европа се очерта една България, която надмина и най-смелото наше въображение. Съчувствие и адмирации отрупваха нашия народ, творец на велик, много рядък подвиг. Вместо да се прибере набързо обилната жертва, като се остави на други събирането на отделните попилени класове, д-р Данев прикова погледа си в няколко пункта и не може вече да го издигне.

Вместо сам с куража на държавник да премахва всички препятствия от пътя на споразумението, д-р Данев продължи да алармира света, като затъмняваше и без това замъглените глави в България. Министър Гешов беше отстранен, понеже щял да изложи някои наши придобивки. Д-р Данев наследи Ив. Ев. Гешов, понеже възприе крайните концепции на групата якобинци. Поел този риск, той неволно свърза националната идея с една авантюра. И когато мълниите затрещяха отново над Балканите и сразиха страната, този рицар на ефектната, пуста фраза дигна само благодарни очи към небето, че е преживял спокойно вихъра на катастрофалната епоха.

3. Ние – Политиците.

Когато приближава денят за ликвидирането на войната, министър-председателят поиска да засили управлението. Той чувства, че задачите, които има да разрешава са прекалено тежки за една хомогенна власт, която беше вече достатъчно изтощена от събитията на войната. Той желае също да се яви пред арбитъра и пред съседите, подкрепен от представителите на всички обществени групи, да говори от името на цяла България. Сериозното разстройство на междусъюзническите отношения налагаше повече единодушие и съвместни усилия за преодоляване на тежката криза, която висеше тъй злобно над българската политика.

Министър Данев е имал основания да иска едно правителство, което да изразява общата воля на народа. Едно такова правителство по-лесно би

понесло отговорността за известни териториални отстъпки, ако подобни бъдат наложени на управлението. То ще отблъсне с успех и по-голям кураж рискованите планове, които известни среди изтъкваха като единствен начин за разчистване на спора.

В най-съдбоносните дни от живота на нашето племе, представителите на нашите политически течения обаче – по всевъзможни съображения, които всякога могат да се намерят – не счетоха даже за нужно да обсъдят сериозно направеното им предложение.

Печатът, който те направляваха, взимаше всеки ден по-непримирими позиции; той беше повече възбуден и от най-крайните оратори, влияеше силно и на нашите части от фронта. От правителството се искаше да постигне най-големите териториални придобивки – да добие една граница, която да задоволява и най-крайните патриоти. Но когато нашите политици бяха повикани да съдействат практически за доизграждането на народното дело, отказът беше предварително подготвен. Само вътре в управлението, те можеха да съзрат всички непреодолими трудности, които среща идеалното разрешение на поставената задача. Само така те биха могли да станат по-умерени, да внесат нужното самообладание във всички обществени среди.

Възражението, направено от повиканите да сътрудничат, е било, че правителството, започнало вече една политика, трябва да я приложи до край само – без всякакви препятствия, без други „нюанси в разбиранията“. Всъщност това беше един прикрит егоизъм – да не се поема никаква отговорност, поради усложненията, които тази политика създаде и които можеше още да породи. Този мотив би намерил известно оправдание, но само когато се отнася до по-обикновени държавни и обществени въпроси, които ангажират по-малко съдбата на народа; не – и при изграждането на една епоха, когато всяка полезна мисъл и всеки съвет за такт и самообладание можеше да бъде от решаващо значение за бъдещето на един народ.

Или може би известни политически дейци, най-близки по психология до средата, която подготвяше военната авантюра, виждаха вече сложена тази мина под хубавото дело на народа? И, когато разрухата бъде пълна и общото смущение обхване страната – те очакваха да бъдат призовани като необходими спасители на цялата държава?

След като е избягвал на няколко пъти министър-председателя, водачът на най-непримиримата срещу компромисите обществена сила, д-р Васил Радославов, най-после решително отхвърля поканата да участва в кабинета на министър Данев. „Вие сте започнали една работа, казва той – продължавайте. Изкарайте я до край. Нека ние стоим настрана, Може да дотрябваме – всичко е възможно да стане“.

Може всичко да стане! Що е това, което би могло да стане? Очакваше се срещата между министър-председателите, подготвяше се арбитражът – единственото средство, за да се избегне войната. Някои концесии може би щяха да бъдат направени и за това именно бе нужно да се анга-

жира отговорността на цяла политическа България. Но отговорност у нас малцина желаят да носят. Ние я отхвърляме и тогава, когато нашата собствена политика ни е смазала изцяло морално; ние не я поемаме особено, когато можем равнодушно – а някои и със злорадство – да наблюдаваме отдалече притиснатата от съдбата жертва.

В кабинета на д-р Данев отказаха да влязат не само тия, които считаха, че единствено тяхната политика носи идеалното постигане на племенните цели. Управлението не беше засилено и от политическите представители, които изглеждаха по-умерени, бяха ценни като по-зрели държавници в страната. И те не се издигнаха над ограничения мироглед, че трябва да наблюдават, като политически резерви, стихийното развитие на събитията, при които всеки ден, всеки час можеше да донесе непоправимо нещастие. Две седмици не изминаха от сондажите на министър Данев и бедствието, което нахълта в България от четирите нейни краища, посочи на политическите деди, че те вече малко могат да помогнат на своята родина.

И тогава впрочем трагедията не е донесла никаква поука. На 1 юли министър-председателят съобщава, че – независимо от причините, които са предизвикали това – всичките негови усилия и надежди за обединението на племето банкрутират. Представителите на всички партии са свикани, за да избавят страната от последиците на престъплението, извършено с най-големия идеал на народа. Всички водачи на народа намират, че моментът е изключителен, за да не се откаже този път поемането на тежката отговорност, която родината налага. В съвещанието вземат участие и представителите на земеделския съюз. Тяхното заключение, като водачи на най-голямата обществена сила – е било, че бъдещият кабинет трябва да се състави от представителя на политическата група със средни, умерени разбирания, който не ще отразява, нито ще одобри един рязък завой на нашата външна политика; който не би приел изявленията на либералната група, че на държавата се налага една политика „на тясно сближение с Австро-Унгария“. След като по този логичен начин представителите на девет десети от българския народ на фронта и във вътрешността намират и решават, че единствено политическо и спасително за страната е образуването на такъв кабинет с министър-председател, който да не създаде впечатление за една рязка промяна в политиката на страната; че това би било израз на държавническа мъдрост, която е била толкова необходима в тези дни на върховни изпитания – самите тия представители провалят единственото полезно решение.

Представителите на няколко обществени сили се отказват да участват в новия, ясно очертан кабинет. Чистотата на идеите на тия партии трябва да остане все така сияйна за вечни времена, тя не бива да се затъмни по никакъв начин и в никаква степен, даже когато родината се превива, простряна на земята. По този начин, чрез възлагането властта на либералната група, погромчиците можеха да празнуват кръщението на своя реванш, на втората катастрофа.

Не може да се установи, нито са нужни подробни изследвания, за да се отговори по-положително на въпроса: нямаше ли Фердинанд да проваля в последния момент кабинета, който препоръчваша с такова болшинство и с такова държавническо проникновение представителите на народа и, ако той беше съставен – можеше ли да се задържи този кабинет по-дълго време и сам да определи начина на разрешаването на националната задача след две години. В политиката много често една, наглед малка, незабелязана позиция е служила за извоюване на големи придобивки, също и за предотвратяването на сериозни нещастия, които, иначе, неминуемо биха върхлетели. Не би се отдало лесно на погроменото самочувствие на Фердинанд, на неговите съвсем свързани криле, да се издигне след първия погром над здравия блок – управници – от хората на народа и да почне веднага, наново, своите лични команди. Това не отговаряше и на неговата психология. Затвърждаването на новата власт би хванало здраво в своята ръка развенчания дипломат. Нему тя не би допуснала по никакъв начин политиката в 1915 година.

Това е един въпрос от централно значение при обяснението на втората катастрофа, която последва. За неговия напълно обективен отговор липсват данни и той остава такъв само на логика. Повечето от водачите на народа се оказаха, в този голям завой от нашата история, лишени от прозрение и от здрав държавнически опортюнизъм. Те бяха само водачи на партии, не – на държави. Не да предвидят близката мирова война, когато на България щеше да се сложи отново съдбоносно: къде? Но, за да преценят веднага какво могат да дадат на страната другите хора, които, без тях, щяха да дойдат да подемат, политиката на нови рискове и подновени провокации, не оставяше никакво съмнение.

Много от водачите на народа изоставиха с небивало безгрижие своя народ в най-съдбоносния период от неговата история, проиграха изключително благоприятния момент за сломяването волята на личния режим. Със своята неспособност да се издигнат над тесните интереси на групите, които ръководят, с нежеланието си да поемат отговорност – те позволиха на Фердинанд да каже първите презрително надменни думи, след погрома, на нашите народни водители: „Значи, всички се колебаят, отказват да влязат в кабинета Ви, г-н Малинов? – С подобни хора аз не мога да стигна даже до вратата на двореца“.

С другите хора, които останаха безрезервно на разположението му, които си избра тогава със слънчева радост на лицето, той не само стигна вратите на двореца, но и бе заставен да го напусне завинаги. Когато засягаме този ден от нашата нещастна история, ние не можем да не отбележим и голямото прегрешение на много от ношите обществени водачи. Те проявиха и друго едно особено държавничество, като нито един не заклейми представителя на авантюристичната група, която организира 16 юни. Мълчанието им Фердинанд не схвана като тежко обвинение и общонародно възмущение, което би го тласнало към самокритика на това, което той

извърши. Не, то всели в него нова смелост, която се прояви в дръзките думи, отправени към предполагаемия нов министър-председател.

Грехът, който ще тегне за всякога върху нас, обществениците, е, че ние не използвахме всеки повод да излагаме пред него истинското положение и особената негова отговорност като владетел; с куража, който интересът на страната всякога дава, със смелостта, която дългът на държавника налага, да го заставим да мисли човешки и да се подчинява. Малцина се опитваха да го съветват сериозно, да го ръководят, особено тия, които имаха често достъп до него и управляваха във времена, когато даже и на ласкателя се дава свободата да каже истината пред монарха.

Не веднъж даже много от тия съветници го затвърдяваха в неговите капризи, в погрешните му политически преценки, в неговите опасни заблуждения. Вместо да се употребят всички сили, за да бъде отстранена поне една от неговите фикс-идеи, много често приближените се стараеха да предугадят, да усвоят неговите настроения и да ги представят като държавни резони. Защото, ако с друго не можеха да угодят на своя вечно недоволен владетел, мнозина бяха поне разбрали, че раболепието с думи или мълчаливо – трябва да шества непрестанно пред него.

Вместо да групираме силите си, за да се осигури авторитета на нашия държавник, да се определят ясно и да се издигнат общите народни идеали, повечето от обществените дейци нямаха почит един спрямо други: и сами поднасяха на монарха материала, който му беше потребен за тяхното дискредитиране. Крайно изобретателни в тази посока, много от тях не се успокояваха, докато не се виждаха взаимно повалени. Това благородно дело беше насърчавано от него благосклонно – всеки един от работниците в различно време или всички в едно и също време. И когато ценни, иначе, хора започват да потъват в клеветата, да пропадат наедно с прикритите интриганти, като жертви на мълвата, когато всичко започва да се хапе и сражава, да гние в една атмосфера достатъчно отровена, единствения скрит зрител на тази мелодрама се казваше усмихнат, доволен: „Боже, какъв театър!“

В своя непрестанен стремеж да предотвратят успеха на противника си, униженията на много от политическите дейци пред трона ставаха все по-големи и мнозина славословеха явно ръката, ударите, на която чувстваха постоянно. Настъпи епохата на старите френски крале, в която претендентите за власт – които се бореха помежду си най-жестоко – се съгласяваха помежду си само в едно: *rendre ses devoirs au roi*.

Така ласкателите закръгляха един характер, който имаше у себе си всички данни да потиска и да развращава. Като засилиха глезотията на детинството, разпуснатостта на юношеските дни, те узакониха в съзнанието на възрастния чувството на безотговорност. И той провали не само отделни хора – политици, но – и цели обществени течения. Чрез поддатливостта на много от водачите, той създаде едно особено психологическо състояние, ненавистта, интригите – на падението изобщо.

В своята програмна реч, председателят на новия кабинет от 1894 г. напр. поучава българските народни представители, както следва: „Негово Царско Височество – тоя потомък на славни крале и светци, благоволява да ви нарече съграждани и съотечественици“. Той, наследникът на светци, благоволява да ги нарече съграждани! Фердинанд чува изкусителната музика от миналото, когато различните разклонения на неговия род са носили всички по-големи корони на Европа, обсебени по-късно от нови, по-малоценни царски раси. Ясно е, как могат да действат подобни славословия върху една личност, която беше в непрестанна екзалтация от своята свръхчовечност. Оттук до пълната автократия – разстояние почти няма. Стамболов беше крайно изненадан с отнемането на властта, Стоилов беше отстранен преди време, Каравелов, Данев – също. Малинов открито заяви, че царят го е принудил да напусне управлението, а военния министър Фичев беше уволнен в момента, когато опровергаваше своята оставка. Една политическа философия на пълно примирение си бяха създали почти всички. Фердинанд не беше доволен само от една преждевременна министерска криза. Нейното разрешение трябваше да има непременно водевилен характер. В големите борби срещу политиката на Стамболов се особено прояви една от старите партии, достатъчно силна за своето време. Фердинанд я пренебрегна; насърчи създаването на нова обществена сила и на нея, именно повери управлението.

По-късно, председателството на кабинета се повери не на водача на коалицията, която той повика да управлява, но на една второстепенна личност от нея, което породи разкол в управлението. Още по-късно, при образуването на новия кабинет, той не възложи шефството му на първото лице в партията, което я води 20 години – но на един третостепенен общественик, доскорошен чиновник. Малко по-подир се стигна дотам, че всички политически партии, заедно взети, не можаха да дадат свой човек за министър на външните работи – и на този пост се постави един безцветен царски куртизанин.

Много наши общественици избраха най-късия път за завладяването на това, което не бяха в състояние да добият със свои собствени сили: трябваше да станат любимци на двора или на някои политически довереници, обърната в негови раболепни групи. Стремещт към властта, лукса и удоволствията – към всичко, изобщо, което в очите на подобни хора поведига стойността на живота, пилееше безплодно ценните качества, с които бяхме надарени и обръщаше погледите ни единствено нагоре. Оттам се очакваха указанията за начините, по които трябваше да се управлява.

Под такова настояничество, което хвърля влажна сянка над всяка политическа способност, не се слагат сериозно големите държавни задачи, не крепнат и силите за тяхното разрешение. Тук не израства нито фигурата, ни традицията на европейския държавник, погледът на който се издига до целокупните интереси на своята родина, в която изчезва личното, мимолетно благо.

Тия борби за царски милости завършиха с едно страшно обедняване на страната от воли и от политически дарби. Някогашното богатство от способни, характерни люде – тъй нужни за настъпващото сериозно време – се пропиля бързо, безвъзвратно. Това създаде и една особена обществена реакция.

В страната се надигна голямо недоволство срещу представителя на института, който раздаваше благоволение само доколкото трябваше да ломи характери и да подчинява, но който събаряше от момента, когато почувства в личността стремеж към свобода, самостоятелност. На мястото на личния каприз, който командва по усмотрение цялата управа, трябваше да се организира една мощна народна сила, представителите на която само могат да движат живота на тази държава.

Работеше се упорито, системно, с въодушевление. Отлична школа за политически пуритани, които не биха предали никога народните интереси, ако сами можеха да извоюват управлението. С един голям страх от поканите на държавния глава, те счетоха, че всяка власт, дадена от него, ще бъде свързана с тежки идейни концесии, с непоправими отстъпки от делото на демокрацията. Повечето от тях отхвърляха властта при всички условия – мотивът беше, че не са готови за нея – трябваше да събират още сили. Тия политически учители не напуснаха никога своя катахезис. Когато историята на България беше пред своя главен водораздел – да запише ли тя само една или и друга, по-страшна катастрофа, те отказаха и тогава да поемат управлението. Те продължиха да трупат безполезни обществени резерви.

Животът на нашата държава се усложняваше постоянно, задачите, които той изнасяше се разрастваха ниемоверно. Грижите и на тия, които стояха начело на страната се увеличаваха непрестанно. Повдигането значението на нашия народ, като сила на балканите и в Европа, съвпадна с изчезването на много от неговите най-големи държавници. Повечето от тия, които събитията извадиха нагоре, бяха случайни, импровизирани сили и след дълга обществена дейност се оказаха неизрасли за големите роли, които случаят им определи да играят.

Лишени от самокритика на своите собствени сили, от здравето чувство на реалност, запознати предимно с простата динамика на вътрешно-политическия живот на страната – те бърже изчезнаха в големите рамки на задачите, които им сложи войната. Без сериозна интимна връзка с главните сили на европейските комбинации, близостта с които отстранява на време опасното пустословие, чиновническото високомерие ги учи да поставят пред себе си по-ограничени, постижими цели. Някои от тях много от рано бяха загубили най-необходимото за един държавник: общественото чувство и най-важното за един човек – моралното чувство.

Цели години ние подготвихме големите събития, говорехме непрестанно за тях; с изложения, с въоръжени подвизи, чрез съюз с малки и големи държави обърнахме внимание на цяла Европа. Ние разтревожихме

всички, направихме осторожни срещу нас всички. Ние заявихме шумно на света, че не ни липсва вече нищо, за да срещнем най-големите бури на балканите, че ще съумеem да надмогнем най-неочакваните военни и политически усложнения.

И когато големият час удари, напразно искахме да видим мъжа на тази хероична епоха. Оказа се, че нито един от нас не е израснал до степен да развие и използва умело всичките скрити сили на народа и да внесе равновесие в буйните страсти и настроения. Държавата ни беше лишена и от човека, способен да смаже десет лекомислени авантюри, да обезвреди навреме злите воли, които вече бяха дали на държавата си една катастрофа.

На 10 ноември 1908 година канцлерът на една абсолютистична империя заема трибуната на препълнения парламент и заявява при религиозно мълчание: „Разговорът, който е имал императорът с един английски кореспондент, причини такова дълбоко съжаление в цялата страна, щото аз съм убеден, че той ще си наложи в бъдеще пълно въздържание. Ако той не направи това, нито аз, нито моят заместник може да носи отговорност“¹⁾. Дълги овации покриха смелата декларация на германския пръв министър, който по пруските закони, беше личен орган на императора. След войните, Венизелос разяснява пространно в камарата борбите, които той е водил със своя крал, докато го е принудил да усвои в голямата война една политика, която отговаря на гръцките народни интереси. И той заключва своята реч със следните думи: „La couronne ne doit pas avoir de politique personnelle“²⁾. Той е също задавен с въодушевени одобрения.

Ето, този човек, когото Карлейл нарича *born king of men*, липсваше на България

---

¹⁾ Furst Bulows Rede, Band V. Sifzung 10. XI.

²⁾ Cinq ans d'histoire greque 1912 – 1917. Paris, 1917, гл, XVIII.